

फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
एम्. ए. दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

खडिन्द्र प्रसाद दाहाल
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६७

विषय सूची

<u>शीर्षक</u>	<u>पृष्ठ</u>
पहिलो परिच्छेद	
१.१ शोधशीर्षक	ज
१.२ शोधप्रयोजन	ज
१.३ शोधपरिचय	ज
१.४ समस्याकथन	द
१.५ शोधकार्यको उद्देश्य	द
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	घ
१.७ शोधको औचित्य	ढ
१.८ सीमाङ्कन	छ
१.९ सामग्री सङ्कलन	छ
१.१० सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि	छ
१.११ शोधपत्रको रूपरेखा	छ
 दोस्रो परिच्छेद	 ट
फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी	
२.१ जन्म, जन्मस्थान र नामकरण	ट
२.२ बाल्यकाल	ठ
२.३ शिक्षा-दीक्षा	ढ
२.३.१ अक्षरारम्भ र प्राथमिक शिक्षा	ढ
२.३.२ माध्यमिक तथा उच्च शिक्षा	ज्ञ

२.४	व्रतबन्ध, विवाह तथा सन्तान	ज्ञज्ञ
२.४.१	व्रतबन्ध	ज्ञज्ञ
२.४.२	विवाह	ज्ञज्ञ
२.४.३	सन्तान	ज्ञद
२.५	आर्थिक अवस्था	ज्ञद
२.६.	रुचि तथा स्वभाव	ज्ञछ
२.६.१	रुचि	ज्ञछ
२.६.२	स्वभाव	ज्ञट
२.७	पेसा तथा कार्यक्षेत्र	ज्ञट
२.७.१	कृषि विशेषज्ञका रूपमा सेवा	ज्ञट
२.७.२	शिक्षण सेवा	ज्ञठ
२.७.३	प्रशासनिक सेवा	ज्ञठ
२.७.४	राजनीतिक सेवा	ज्ञड
२.७.५	समाज सेवा	ज्ञढ
२.७.६	संस्थागत सङ्लग्नता	ज्ञढ
२.८	भ्रमण	दृण
२.९	सम्मान तथा पुरस्कार	दृज्ञ
२.१०	जीवन र साहित्यसम्बन्धी धारणा तथा मान्यता	दृद
२.११	सुख-दुःखका क्षणहरू	दृढ
२.१२	लेखन सृजना : प्रेरणा र प्रभाव	दृछ
२.१३	प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू	दृठ
२.१४	स्वर्गारोहण	दृड
२.१५	निष्कर्ष	दृढ

तेस्रो परिच्छेद

फणीन्द्रराज खेतालाको व्यक्तित्व

३.१	व्यक्तित्व निर्माणका विभिन्न पाटाहरू	घण
३.२	शारीरिक व्यक्तित्व	घण
३.३	साहित्यिक व्यक्तित्व	घज्ञ
३.३.१	कवि व्यक्तित्व	घज्ञ
३.३.२	नाटककार व्यक्तित्व	घद्
३.३.३	संस्मरणकार व्यक्तित्व	घघ
३.३.४	निबन्धकार व्यक्तित्व	घघ
३.३.५	कथाकार व्यक्तित्व	घघ
३.३.६	सम्पादक तथा प्रकाशक व्यक्तित्व	घद्
३.४	साहित्येत्तर व्यक्तित्व	घद्
३.४.१	कृषि विशेषज्ञ व्यक्तित्व	घद्
३.४.२	शिक्षक व्यक्तित्व	घछ
३.४.३	प्रशासनिक व्यक्तित्व	घद्
३.४.४	राजनीतिक व्यक्तित्व	घट
३.४.५	सामाजिक व्यक्तित्व	घठ
३.४.६	बहुभाषिक व्यक्तित्व	घड
३.५	निष्कर्ष	घड

चौथो परिच्छेद

फणीन्द्रराज खेतालाको कृतित्व

४.१	कृतित्वको परिचय	घढ
४.२	विजय नाटकको विश्लेषण	घढ

४.२.१	परिचय	घट
४.२.२	कथावस्तु/विषयवस्तु	दृण
४.२.३	पात्र वा चरित्र-चित्रण	दृज
४.२.४	संवाद	दृघ
४.२.५	द्वन्द्व	दृघ
४.२.६	परिवेश	दृद
४.२.७	उद्देश्य	दृछ
४.२.८	भाषाशैली	दृछ
४.२.९	निष्कर्ष	दृछ
४.३	सीता-स्वयम्बर नाटकको विश्लेषण	दृट
४.३.१	परिचय	दृट
४.३.२	कथावस्तु/विषयवस्तु	दृट
४.३.३	पात्र वा चरित्र-चित्रण	दृठ
४.३.४	संवाद	दृड
४.३.५	द्वन्द्व	दृड
४.३.६	परिवेश	दृढ
४.३.७	उद्देश्य	दृढ
४.३.८	भाषाशैली	छण
४.३.९	निष्कर्ष	छण
४.४	मूर्ति बोल्लु एकाङ्की सङ्ग्रहको विश्लेषण	छज
४.५	आफैलाई टेकेर हिँड्दा संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहको विश्लेषण	छठ
४.६	खेतालाका कविता कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण	टट
४.६.१	विषयवस्तु	टट
४.६.२	भाषाशैली	ठघ

४.६.३ कथनपद्धति ठघ

४.६.४ छन्द, लय तथा अलङ्कार ठढ

४.६.५ बिम्ब-प्रतीक ठछ

४.६.६ उद्देश्य ठट

४.६.७ निष्कर्ष ठट

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

डढ

५.१ उपसंहार डढ

५.२ निष्कर्ष ढढ

सन्दर्भग्रन्थ सूची

संक्षिप्त रूप

आई.ए.	=	इन्टर मिडियट अफ आर्टस्
एम्.ए.	=	मास्टर्स अफ आर्टस्
क्र.सं.	=	क्रम सङ्ख्या
का.म.न.पा.	=	काठमाडौं महानगर पालिका
टी.भी.	=	टेलिभिजन
डा.	=	डाक्टर
त्रि.वि.	=	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नं.	=	नम्बर
प्रा.	=	प्राध्यापक
पी.ए.	=	पर्सनल असिस्टेन्ट
पृ.	=	पृष्ठ
बी.ए.	=	ब्याचलर्स अफ आर्टस्
बी.कम्.	=	ब्याचलर्स अफ कमर्स
मा.वि.	=	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	=	विक्रम सम्वत्
सम्पा.	=	सम्पादक

पहिलो परिच्छेद

शोधपत्रको रूपरेखा

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **फणीन्द्रराज खेतालाको जीवन, व्यक्तित्व र कृतित्व** रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर अन्तर्गत, स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गरिएको हो ।

१.३ शोधपरिचय

फणीन्द्रराज खेतालाको जन्म वि.सं. १९७९ असोज १३ गते बडादसैंको महानवमीका दिन पिता भुवनराज भट्टराई र माता दिव्य कुमारीको कोखबाट काठमाडौंको पकनाजोल सल्लाघारीमा भएको हो । थर ‘भट्टराई’ हटाएर ‘खेताला’ उपनाम लेख्ने गरेका फणीन्द्रराज खेतालाले साहित्य, शिक्षा, समाज सेवाका क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान दिएका छन् । राणातन्त्रको विरोध गर्दै राजनीतिमा भाग लिन पुगेका खेतालाले काराबासको सजाय समेत भेलेको पाइन्छ । वि.सं. १९९४ को ‘गोरखापत्र’ मा ‘पैसा’ शीर्षकको कविता प्रकाशित गरी सार्वजनिक रूपमा साहित्यिक यात्राको थालनी गरेका खेतालाले खास गरी कविता, नाटक तथा एकाङ्की विधामा उल्लेख्य सफलता हासिल गरेका छन् । अध्ययनका क्षेत्रमा स्नातक र कृषिमा विशारद गरेका खेतालाका प्रकाशित तथा सम्पादित कृतिहरूमा **नव पद्य सङ्ग्रह** (वि.सं. २०१०, कविता सङ्ग्रह सह-सम्पादन), **विजय** (वि.सं. २०१९, नाटक), **छाँगो र छायाँ** (वि.सं. २०२८ कविता सङ्ग्रह), **नागफणी र स्वास्नीमान्छे** (वि.सं. २०२८, एकाङ्की सङ्ग्रह), **मूर्ति बोल्छ** (वि.सं. २०४३, एकाङ्कीसङ्ग्रह), **प्रेमका कविता** (वि.सं. २०५३, सम्पादन), **सीता-स्वयम्बर** (वि.सं. २०५९, नाटक), **आफैंलाई टेकेर हिँड्दा** (वि.सं. २०६२, संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रह), **खेतालाका कविता** (वि.सं. **आदर्श जीवन** नाटक, **अपूरो जीवन** नाटक, **फूल र काँडा** नाटक, **आत्मत्याग** नाटक, **आधिरातको बाजी** नाटक, **शान्तिदूत** नाटक, **जीवनरथ** खण्डकाव्य, **माया** गीतिकाव्य, **अँध्यारो गल्लीको साँघुरो मोड**

नाटक, नीलो कोण एकाङ्की सङ्ग्रह, खेतालाका एकाङ्की एकाङ्की सङ्ग्रह, खेतालाका कथा कथा सङ्ग्रह, खेतालाका निबन्ध निबन्ध सङ्ग्रह, केही संस्मरणहरू संस्मरणात्मक लेखहरूको सङ्ग्रह रहेको सूचना पाइन्छ । यसका अतिरिक्त खेतालाका फुटकर कविताहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित हुँदै आएको पाइन्छ । वि.सं. २००१ देखि वि.सं. २००३ सम्म कृषि विशेषज्ञ भई कार्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका खेतालाले वि.सं. २००४ देखि वि.सं. २०४६ सम्म विभिन्न विद्यालयमा शिक्षक, प्रशासक तथा प्रधानाध्यापक भई कार्य गरेको पाइन्छ । शिक्षा, साहित्य तथा समाज सेवाका क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान दिएर सुपरिचित बनेका खेतालाले 'रत्नश्री पुरस्कार' (वि.सं. २०४३), 'दीप स्मृति पुरस्कार' (वि.सं. २०५२), 'वेदनिधि पुरस्कार' (वि.सं. २०५६) जस्ता विभिन्न पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् ।

१.४ समस्याकथन

फणीन्द्रराज खेतालाका जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका विभिन्न पाटाहरू रहेका छन् । यिनका फुटकर रचना र कृतिका बारेमा सामान्य जानकारी पाइए पनि व्यापक ढङ्गले सबै कृतिको चर्चा, अध्ययन-विश्लेषण हुन सकेको छैन । तसर्थ प्रस्तुत शोधपत्र खेतालाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका विभिन्न पक्षहरूलाई प्रकाशमा ल्याउनका लागि निम्नअनुसारका समस्यामा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) खेतालाको जीवनी के-कस्तो रहेको छ ?
- (ख) खेतालाको व्यक्तित्वका महत्त्वपूर्ण पाटाहरू के-कस्ता रहेका छन् ?
- (ग) खेतालाको साहित्यिक कृतित्व के-कस्तो रहेको छ ?
- (घ) नेपाली साहित्य परम्परामा खेतालाको साहित्यिक योगदान कस्तो रहेको छ ?

उपर्युक्त समस्याहरूमा नै प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्य निम्नलिखित उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) खेतालाको जीवनीको निरूपण गर्नु,
- (ख) खेतालाको व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाको निरूपण गर्नु,
- (ग) खेतालाको कृतित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्नु र

(घ) नेपाली साहित्य परम्परामा खेतालाको साहित्यिक योगदानको अनुशीलन गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

खेतालाका सबै कृतिका बारेमा त्यति समीक्षा र टिप्पणी भएको नदेखिए पनि केही रचना र कृतिहरूका बारेमा उल्लेख भएका टिप्पणी र तिनका समीक्षालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) दान खालिङ (२०१९) ले **विजय** नाटकको भूमिकामा यसै नाटकबारे टिप्पणी गर्दै **विजय** नाटकमा एउटा माग्नेको जीवनको काकतालीद्वारा जीवनको उच्चता नाप गरिएको छ, वा यो नाटकलाई भिक्षावृत्तिको दर्शन भन्नु नै मलाई मन लाग्यो भनेका छन् ।
- (ख) वासुदेव त्रिपाठी (२०४३) ले **मूर्ति बोल्छ** एकाङ्की सङ्ग्रहका भूमिकामा **मूर्ति बोल्छ** एकाङ्की सङ्ग्रहसम्म आइपुग्दा आफ्नो आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारामा नाट्य शिल्पको माध्यम र वैभवसहित एकाङ्कीकार फणीन्द्रराज खेताला गतिशील रहेको बताएका छन् ।
- (ग) केशव प्रसाद उपाध्याय (२०४८) ले एकाङ्कीकार खेतालाका बारेमा 'गरिमा' (९:८) मा "फणीन्द्रराज खेताला र उनको एकाङ्की नाट्यकारिता" शीर्षकमा एकाङ्कीकार खेतालामा आदर्श-चेत प्रवल छ भने वस्तु-यथार्थ चेत पनि कमजोर छैन र केही अंशमा व्यवहारवादी मनोवैज्ञानिक चेत पनि छ भनेका छन् ।
- (घ) शिव रेग्मी (२०६२) ले **आफैंलाई टेकेर हिँड्दा** नामक संस्मरणत्मक निबन्ध सङ्ग्रहको भूमिकामा खेतालाका निबन्धहरूमा तत्कालीन समाजको रीति-रिवाज र परम्पराको राम्रो दिग्दर्शन पाइन्छ भनेका छन् ।
- (ङ) डा. कुमार बहादुर जोशी (२०६७) ले **खेतालाका कविता** नामक कविता सङ्ग्रहको भूमिकामा खेताला मूलतः महाकवि देवकोटा र युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठले नेतृत्व गरेको नेपाली कविताको रोमान्टिक प्रगतिवादी धाराअन्तर्गत आफ्नै निजी वैशिष्ट्य र पहिचान सहितका आधुनिक कवि हुन् भनेका छन् ।

यसरी विभिन्न किसिमका टिप्पणीबाट खेतालाको नाट्यकारिता, एकाङ्कीकारिता तथा कवित्व सफल, सुदृढ तथा चेतनामूलक रहेको स्पष्ट हुन आउँछ । यस क्रममा दान खालिङले जीवनको उच्चता नाप गर्ने क्षमता खेतालाका नाट्य रचनामा रहेको

बताएका छन् भने वासुदेव त्रिपाठीले खेताला आदर्शोन्मुख यथार्थवादी नाटककार हुन् भनी निक्यौल गरेका छन् । यस्तै किसिमले केशव प्रसाद उपाध्याय खेतालालाई आदर्शोन्मुख यथार्थवादी प्रवृत्तिका साथै मनोवैज्ञानिक चेत भएका एकाङ्कीकार भन्न रुचाउँछन् । कविताका क्षेत्रमा कुमार बहादुर जोशीले खेतालालाई स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी आधुनिक कवि भनेको पाइन्छ । समग्र रूपमा खेतालाको नाट्यकारिता, निबन्धकारिता, एकाङ्कीकारिता र कवित्वको अध्ययनबाट सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, आदर्शोन्मुख यथार्थवादी, स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिशील आधुनिक नाटककार, एकाङ्कीकार तथा कवि भनेर चिन्न सकिन्छ । विद्वान्हरूको भनाइ अनुसार निक्यौल गरी भन्नु पर्दा प्रायः पूर्वीय एवम् पाश्चात्य क्षेत्रमा चल्दै आएको मान्यतामा आधारित रही साहित्य सिर्जना गर्ने सिद्धहस्त साहित्यकारका रूपमा खेतालालाई चिन्न सकिन्छ ।

१.७ शोधको औचित्य

खेतालाका लेख-रचना तथा कृतिका बारेमा सामान्य टिप्पणी र केही चर्चा-परिचर्चा पाइए पनि सु-व्यवस्थित र विस्तृत रूपमा अध्ययन-अनुसन्धान हालसम्म नभएको हुनाले उनको बारेमा सर्वप्रथम व्यवस्थित र समग्र रूपमा अध्ययन-अनुसन्धान गरिएकाले प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण रहेको छ । फणीन्द्रराज खेतालाका बारेमा जान्न चाहने अध्येता तथा शोधार्थीका लागि यो शोधकार्य महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

१.८ सीमाङ्कन

खेतालाका विविध व्यक्तित्व देखिए पनि यस शोधपत्रमा लेखकीय व्यक्तित्वका माझबाट उपयुक्त व्यक्तित्वलाई सीमाबद्ध गरिएको छ । यस शोधपत्रमा उनको जन्मदेखि हालसम्मको समयावधिलाई अध्ययनका रूपमा लिइएको छ । यसमा मुख्यतः फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको परिचयात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधकार्य जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वमा आधारित भएकाले पुस्तकालयमा उपलब्ध सम्बन्धित पुस्तक र विविध पत्र-पत्रिकाबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

खेतालाको जीवनी, व्यक्तित्वका साथै अन्य कतिपय कुराहरू शोधनायक, उनको परिवार तथा इष्ट-मित्र, छिमेकीहरूबाट पनि शोधपुछ गरेर सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

१.१० सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वमा आधारित भएकाले विशेषगरी पुस्तकालयीय अध्ययन विधिमा केन्द्रित रहेको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषणका क्रममा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिलाई अँगालिएको छ । कृतिको विश्लेषण गर्दा प्रचलित विधा सिद्धान्तलाई आधार मानिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यलाई पाँच परिच्छेद र आवश्यकता अनुसार विविध शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । शोधपत्रको रूपरेखा निम्न अनुसारको ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ :

- पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय
- दोस्रो परिच्छेद : फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी
- तेस्रो परिच्छेद : फणीन्द्रराज खेतालाको व्यक्तित्व
- चौथो परिच्छेद : कृतित्वको विश्लेषण
- पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थ सूची

दोस्रो परिच्छेद

फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी

२.१ जन्म, जन्मस्थान र नामकरण

फणीन्द्रराज खेतालाको वास्तविक नाम फणीन्द्रराज भट्टराई हो । वशिष्ठ गोत्रीय फणीन्द्रराज भट्टराईको पुर्ख्यौली थलो गोर्खा जिल्ला भए पनि पृथ्वीनारायण शाहका पालामा शाहवंश काठमाडौँ सरेपछि यिनको पुर्खा पनि अठारौँ शताब्दीतिर काठमाडौँ उपत्यकामा बसोबास गर्न आएका थिए । यिनको पुर्खा ब्राह्मण वंशीय भएकाले वेद, रुद्री, कर्मकाण्डमा पारङ्गत थिए । यसै वंशमा फणीन्द्रराज भट्टराईका हजुरबुबा यज्ञविनोद भट्टराईको दुई

श्रीमतीमध्ये जेठी पट्टि ४ र कान्छी पट्टि २ गरी ६ छोराहरूको जन्म भयो । ती ६ जनामध्ये ठाईलो र आफ्नी आमापट्टिको जेठो सन्तान भुवनराज भट्टराई र उनकी धर्मपत्नी दिव्य कुमारीको कोखबाट फणीन्द्रराज भट्टराईको जन्म भएको हो । टङ्कराज, भरत, मधुसूदन र रत्नकुमारी मध्ये जेठो सन्तान फणीन्द्रराज भट्टराईको जन्म सौरमान अनुसार वि.सं. १९७९ असोज १३ गते शुक्रवार तदनुसार ईस्वी सन् १९२२ सेप्टेम्बर २९ तारिक र चन्द्रमान अनुसार शुक्ल पक्षको बडादसैंको नवरात्र अन्तर्गत महानवमीका दिन नेपालको मध्यमाञ्चलमा पर्ने काठमाडौँ जिल्लाको पकनाजोल सल्लाघारीमा भएको हो । न्वारनमा यिनको नाम होडा चक्रअनुसार पूर्वषाढा नक्षत्र अन्तर्गत पर्ने ‘भू, ध, फा, ढ’ को तेस्रो पाउ धनुराशीले युक्त ‘फा’ नाउँ अक्षर जुरे पनि ‘फ’ बाट सजिलो हुने गरी फणीन्द्रराज भट्टराई राखिएको हो (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

भट्टराईको पुर्ख्यौली थर वशिष्ठ गोत्रलाई बुवाले शर्मा थर लेखेको देखेर सुरुमा शर्मा थर लेख्ने गरेका फणीन्द्रराजले वि.सं. २००१ मा आफ्नो अफिसको काम (कृषि विभागको प्राविधिक कर्मचारी हुँदा) को सिलसिलामा रिडीबाट पाल्पा फर्कने क्रममा बास बस्दा घरका मालिक राणा परिवारका एकजना सदस्यले कुराकानीका क्रममा ‘खेताले जीवन बिताउँदै छु’ भन्दा उनैबाट प्रभावित भई नामको पछिल्लिर खेताला लेख्न थालेका हुन् । खेताला भनेको खेतमा काम गर्ने मात्र होइन लेखपढ गर्ने जागिर खाने अर्थात् काम गरेर खाने जति सबै खेताला हुन् भन्ने सम्झेर, शास्त्रीय भाषामा भन्ने हो भने लाक्षणिक रूपमा फणीन्द्रराज शर्माले खेताला उपनाम राखेका हुन् । यही प्रसङ्गबाट नेपाली साहित्यमा फणीन्द्रराज शर्मा ‘खेताला’ लेख्ने गरेर पछि फणीन्द्रराज खेताला, खेतालाका नामबाट यिनी सुपरिचित भएका छन् (जोशी, २०६७ : पृ. ८-९) ।

यिनलाई सानामा माया गरेर आफन्तहरूले ‘मन’ भनी बोलाउँथे भने कसैले ‘मोहन’ पनि भन्दथे (खेताला, २०६२: पृ. ५२) ।

२.२ बाल्यकाल

फणीन्द्रराज खेतालाको बाल्यकाल एक वर्षसम्म जन्मस्थान काठमाडौँको पकनाजोल सल्लाघारीमै बितेको बुझिन्छ । खेताला एकवर्ष पुग्दा तत्कालीन राणा शासकले वि.सं. १९८० मा बुवा भुवनराज माथि केही राजनीतिक र केही आर्थिक हिनामिनाको लाञ्छना लगाई विस्थापित गराए । त्यसपछि पूर्वी तराईको सर्लाही जिल्ला अन्तर्गत भेलही गाउँमा

बसोबास गर्न पुगेका खेतालाका सपरिवार वि.सं. १९८७ सम्म त्यही जमिन्दारी गरेर बसे । पिता भुवनराज भने मलङ्गवाको अड्डामा भैपरी आउने कार्य गर्न थाले । त्यसबेला खेतालाको परिवारलाई हेरविचार गर्ने काम भुवनराज भट्टराईको माइलो दाजु (खेतालाका माइला बा) खड्गविनोदले गरे ।

६ वर्षको बाल्यकाल खेतालाले गोरुगाडा र धुलोमैलोको सभ्यतामा सर्लाहीको भेलहीमै बिताएका हुन् । त्यसबेला घर वरपरका छिमेकीहरूबाट भूतप्रेत सम्बन्धी कथा सुन्नु, दरबारनी दिदी (काठमाण्डौबाट गएर खेतालाको घरमा केही दिनका लागि भनी बस्न पुगेकी महिला) बाट राष्ट्रियता सम्बन्धी कुराकानी र भजन सुन्नु, टोल छिमेकका केटाकेटी साथीसँग खेल्नु नै खेतालाको दिनचर्या थियो ।

सन्त महात्माको सान्निध्य रुचाउने खेतालाका माइला बा खड्गविनोदले घर छेउमा रहेका एकजना महात्मा (नाम अज्ञात) भएका ठाउँमा लगी खेतालालाई ५ वर्षको उमेरमा बसन्त पञ्चमीको दिन पारेर अक्षर आरम्भ गराएका थिए । काठको धुलौटो पाटीमा बाँसको चुच्चे कलमले षटकोण बनाई त्यसको बीचमा 'ॐ फट्ट' लेखी पूजा गरेर सात चोटि त्यसको उच्चारण गर्दै खेतालाले अक्षर आरम्भ गरेका थिए ।

बुबा भुवनराज मलङ्गवा रहेकाले खेताला पनि बेलाबखत त्यतै जाने गर्थे । खेताला ६ वर्षको हुँदा एक चोटि मलङ्गवा बजार घुम्न भनी साथीसँग निस्केका थिए । साथीसँग मिलेर बिँडी खान पुगेका खेतालालाई बुबाले अचानक भेटेर चड्कन लगाएका थिए । भेलही गाउँमा बस्दा खेताला जेठो सन्तान भएकाले सबैबाट समान माया पाउँथे । तापनि यिनले आमाकै माया बढी पाएका थिए । यिनको घरमा बस्न पुगेकी दरबारनी दिदीले पनि खेतालालाई निकै माया गर्दथिन् ।

सर्लाहीको भेलहीबाट पनि वि.सं. १९८७ मा राणा शासक भीम शमशेरले भुवनराज भट्टराईलाई आर्थिक अनियमितता गरेको आरोप लगाई सर्वस्व हरण गरेर नेपाल प्रवेशमा रोक लगाए । त्यसपछि परिवारलाई लिएर पिता भुवनराज भारतको रक्सौल स्थित साथी मुकुट विहारी लालकहाँ डेरा लिएर बस्न थाले । त्यहाँ पुगेपछि परिवारका सदस्यहरू यत्रतत्र छरिएर रहन थाले भने कोही बनारस पुगे । त्यहाँ रहँदा खेताला एकजना तिरपति भन्ने साथीसँग अनौपचारिक रूपले रक्सौलको एक विद्यालयमा आउने जाने गर्न थाले । यो समय खेतालाको यायावरीय जीवनको सुरुवात थियो । त्यसपछि खेताला कहिले माइला बा र

साइँला बासँग बनारस बस्न पुगे भने कहिले काठमाडौँको कालधारा फुपूको घरमा, कहिले मामाघर मालीगाउँ, कहिले वीरगञ्ज, रक्सौल जलेश्वर, कहिले बुबाको मामाघर रसुवाको धैबुडमा बस्ने तथा आउने-जाने गर्थे । यसबेला खेतालालाई शिक्षा आर्जनमा निकै बाधा पुगेको थियो । वि.सं. १९९० तिर भुवनराजलाई नेपाल पस्ने वातावरण सहज हुँदै गयो र केही समय परिवारलाई वीरगञ्ज ल्याएर राखे । त्यसै वर्ष परिवार लिएर भुवनराज जलेश्वरमा आई बस्न थाले । खेताला वि.सं. १९९० को महा भूकम्पमा जलेश्वरमै थिए । वि.सं. १९९१ देखि खेताला आमा, भाइ, बहिनीसँग काठमाडौँको चावहिलमा आई शान्ति गोरेटोस्थित लफ्टन रत्न प्रसाद पोखरेलका घरमा डेरा लिई बस्न थाले । त्याहाँ यिनको डेरा बसाइ निकै लामो समयसम्म रह्यो ।

समग्र रूपमा हेर्दा खेतालाको बाल्यकाल अव्यवस्थित, अस्तव्यस्त, अभाव र दबावले जेलिएको देखिन्छ । बालसुलभ गुणले गर्दा खेतालाले त्यति पीडा बोध नगरे पनि बुबा भुवनराजले भने विभिन्न समयमा निकै कष्ट बेहोर्नु पर्‍यो । खेतालाको बाल्यकाल कुनै निश्चित समय र स्थानमा नबिती नेपालको तराईका विभिन्न स्थान र भारतको रक्सौल बनारसजस्ता ठाउँमा बितेको पाइन्छ । हजुरबुबा खेताला जन्मनुभन्दा पहिले नै बितेकाले हजुरआमा, आमा, माइलो बुबा, दरबारनी दिदीबाट पाएको माया-ममतालाई भने खेतालाले अहिलेसम्म बिर्सँका छैनन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.३ शिक्षादीक्षा

२.३.१ अक्षरारम्भ र प्राथमिक शिक्षा

फणीन्द्रराज खेतालाको अक्षरारम्भको क्षण पनि अविस्मरणीय रहेको छ । खेताला सर्लाहीको भेलही गाउँमा बस्दा माइलो बुबा खड्गविनोदले परिवारको रेखदेख गरेका थिए । खड्गविनोद सन्त-महात्माको सान्निध्य रुचाउने भएकाले घर छेउमा रहेका एक महात्मासँग तिनले सम्पर्क बढाएका थिए । तिनै महात्माबाट वि.सं. १९८३ को वसन्त पञ्चमीका दिन खड्गविनोदले खेतालालाई अक्षरारम्भ गराएका थिए । खेतालाले काठको धुलौटो पाटीमा बाँसको चुच्चे कलमले षट्कोण बनाई त्यसको बीचमा 'ॐ फट्ट' लेखी पूजा गरेर सातचोटी त्यसको उच्चारण गर्दै अक्षरारम्भ गरेका थिए । यसरी खेतालाको पहिलो अक्षरदाता गुरु तिनै महात्मा बन्न पुगे । खास गरी खेतालालाई पढाउन चाख दिने

हजुरआमा, बुवा-आमा, माइलो बुवा खड्गविनोद लगायत राष्ट्रियता र इतिहासका कुरा बताउने दरबारनी दिदी नै खेतालाको पहिलो गुरु तथा गुरुआमा हुन् ।

अक्षरारम्भ गरे पनि तत्कालीन अवस्थामा आफू बसेको ठाउँमा विद्यालयको अभाव रहेकाले खेतालाले औपचारिक ढङ्गबाट विद्यालयीय शिक्षा पाउन सकेनन् । परिवारमा रहेका साक्षर सदस्यबाट अक्षरको ज्ञान हासिल गर्नु नै खेतालाको प्राथमिक शिक्षा आर्जनको बाटो बनेको हो । वि.सं. १९८७ मा राणा भीम शमशेरले केही राजनीतिक र केही आर्थिक हिनामिना गरेको लाञ्छना लगाए ।

राणाहरूले पिता भुवनराजको सर्वस्व हरण गरी देश निकाला गरेपछि खेतालाको परिवार सर्लाहीको भेलही गाउँ छाडी पिता भुवनराजका साथी मुकुट विहारी लालकहाँ भारतको रक्सौलमा डेरा गरी बस्न थाले । त्यसपछि खेताला त्यहीँको एकजना बालसखा तिरपितसँग विद्यालय आउने-जाने गर्न थाले । विद्यालय आउने-जाने क्रममा खेतालाले भारतको राष्ट्रिय गीत गाउन र प्रार्थना गर्न पनि सिके । रक्सौल बस्दा माइलो बुवा र साइँलो बुवा भने बनारस गएका थिए । त्यसपछि खेतालालाई पनि उतै लगियो । वि.सं. १९८८ मा बनारस बस्न पुगेका खेतालाले त्यहाँ रहँदा हिन्दी र संस्कृतका विषयवस्तु अध्ययन गर्न थाले । वि.सं. १९९० तिर खेतालाका परिवारलाई नेपाल पस्ने वातावरण मिलेपछि खेतालाका परिवार रक्सौल छाडी वीरगञ्ज बस्न आए । त्यसैबेला खेतालालाई पनि बनारसबाट वीरगञ्ज ल्याइयो । केही समय वीरगञ्ज बसेपछि त्यहाँ छाडी यिनको परिवार महोत्तरीको जलेश्वरमा बस्न थाले । यस बीचमा खेतालाको यायावरीय जीवन भएकाले पढाइमा निकै बाधा पुग्यो । यस समयमा खेताला कहिले बनारस, कहिले कालधारा फुपूको घर, कहिले मामाघर मालीगाउँ, कहिले वीरगञ्ज, रक्सौल, जलेश्वर बुवाको मामाघर रसुवाको धैवुडमा आउने जाने गर्थे । वि.सं. १९९१ देखि खेताला आमा, भाइ, बहिनीसँग काठमाडौँको चावहिलमा आई शान्ति गोरेटो स्थित लफ्टन रत्न प्रसाद पोखरेलका घरमा डेरा लिई बस्न थाले । यो समयमा पनि पढाइलाई गति दिन नसकेका खेतालाले निकै अभावको पीडासमेत खप्नु पर्यो (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.३.२ माध्यमिक तथा उच्च शिक्षा

औपचारिक रूपले प्राथमिक शिक्षा आर्जन गर्न नपाएका खेताला स्व-अध्ययनको ज्ञान तथा देश विदेशमा रहेका विभिन्न विद्यालयको प्राथमिक तहमा गएर आर्जन गरेको अनुभवले

वि.सं. १९९४ मा रुद्रराज पाण्डेको सौजन्य र मृगेन्द्र शमशेरको आदेशबाट दरबार स्कूलको कक्षा ६ मा भर्ना भए । किशोर अवस्थामा औपचारिक अध्ययनका लागि दरबार स्कूलमा भर्ना भएपछि खेतालाले पढाइलाई निकै गति दिए । पढ्ने क्रममा पाठ्यपुस्तकको अध्ययनभन्दा बढी कथा, कविता, उपन्यास, सामान्यज्ञान, इतिहास पढ्न आकर्षित भएका खेतालालाई कक्षा १० को अर्द्धवार्षिक परीक्षामा ४ विषय लाग्यो । त्यसपछि केही समयका लागि खेतालाले औपचारिक अध्ययनलाई विश्राम दिए । त्यसपछि स्व-अध्ययनतिर लागेका खेतालामा केही राजनीतिक चेतना, सामाजिक सेवाको भावना र शिक्षाको विकास गर्ने भावना जागृत भयो र उनी त्यसैतर्फ लागे । केही समयपछि पुनः पढाइलाई निरन्तरता दिनु पर्ने सम्भेर वि.सं. २००५ मा दरबार स्कूलबाट खेतालाले प्राइवेट विद्यार्थीका रूपमा ऐन सेस्ता मूल विषय लिई तेस्रो श्रेणीमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरे । त्यसपछिका केही समय शिक्षण पेसामै लागेका खेतालाले वि.सं. २०२४ मा प्राइवेट विद्यार्थीका रूपमा आई.ए. उत्तीर्ण गरे । वि.सं. २०२९ मा प्राइवेट विद्यार्थीकै रूपमा बी.ए. को जाँच दिएर उत्तीर्ण गरी खेतालाले अध्ययनको क्षेत्रलाई पूर्णविराम दिए (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.४ व्रतबन्ध, विवाह तथा सन्तान

२.४.१ व्रतबन्ध

हिन्दू सनातन धर्म-संस्कृति अनुसार ब्राह्मण जातिको आठ वर्षको उमेरमा विधिवत रूपले व्रतबन्ध (उपनयन) संस्कार गर्ने चलन रहि आएको छ । त्यस अनुरूप नै फणीन्द्रराज खेतालालाको उपनयन संस्कार पूर्वी तराईको सर्लाही जिल्ला अन्तर्गत भेलही गाउँमा रहँदा वि.सं. १९८७ मा आठ वर्षको उमेरमा भएको हो । व्रतबन्ध गर्ने बेलामा पिता भुवनराजले ब्राह्मण पुरोहित र वरपरका आफन्त छिमेकीहरू समेत बोलाई जेष्ठ पुत्र फणीन्द्रराजको व्रतबन्ध बडो धुमधामले विधिवत् रूपमा सम्पन्न गरेका थिए । आफ्नै घरमा व्रतबन्ध गर्दा हिन्दू धर्म संस्कार अनुसार पिता भुवनराज भट्टराईले खेतालालाई मन्त्रदान गरेका थिए (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.४.२ विवाह

फणीन्द्रराज खेतालाको विवाह घर परिवारको सल्लाह अनुसार वि.सं. २००५ मा काठमाडौँका कमलपोखरी निवासी तत्कालीन अवस्थामा 'गोरखापत्र संस्थान'मा कार्यरत पिता घननाथ अर्याल र माता देवी अर्यालकी जेष्ठ पुत्री कल्याणी अर्यालसँग भएको हो ।

खाइलाग्दो शरीर, गहुँ गोरी वर्णकी कल्याणी सानैदेखि मृदुभाषी, सहयोगी भावना भएकी नारी थिइन् । स्व-अध्ययनबाट नै साक्षर रहेकी कल्याणीको वि.सं. २०१० मा फणीन्द्रराज खेतालाद्वारा सम्पादित **नव पद्य सङ्ग्रह** (कविता सङ्ग्रह) मा कल्याणी देवी खेतालाका नामबाट “भोटेसेलो” शीर्षकको कविता प्रकाशित भएको छ । जसमा नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्यको गुणगान लयात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । कल्याणी देवीको यो रचना बाहेक हालसम्म अन्य कुनै रचना लेखिएको र प्रकाशित भएको देखिँदैन (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.४.३ सन्तान

फणीन्द्रराज खेतालाको विवाह वि.सं. २००५ मा २६ वर्षको परिपक्व उमेरमा भएको हो । खेतालाको विवाह भएको दुई वर्ष बितेपछि वि.सं. २००७ मा छोरो दीपकको जन्म भएको हो । त्यसपछि क्रमशः वि.सं. २००९ मा छोरो ज्योति, वि.सं. २०११ मा छोरी वीणा, वि.सं. २०१३ सालमा छोरी मीना, वि.सं. २०१५ मा छोरी प्रतिमा, वि.सं. २०२० मा छोरी रमा, वि.सं. २०२२ मा छोरी रञ्जना र वि.सं. २०२४ मा छोरो प्रकाशको जन्म भयो । यी आठ सन्तानहरूमध्ये खेताला जागिरको सिलसिलामा फर्पिङ्मा रहँदा छोरी रमा र रञ्जनाको त्यही जन्म भएको हो भने अन्य सबै सन्तान काठमाडौँमै जन्मेका हुन् ।

जेठी छोरी वीणाको वि.सं. २०१९ भदौमा बोन टि.वी. (हाडसम्बन्धी रोग) का कारण देहान्त भयो । माइलो छोरा ज्योतिको धनुषाको ढल्केवरमा वनपैदावरको प्रमुख लेखापालमा जागिर खाँदै गर्दा गाडी दुर्घटनामा परी वि.सं. २०४१ असोज ९ गते देहान्त भयो । यी दुई घटनाले अत्यन्त मर्माहत बनेका खेतालाका हाल ६ सन्तान मात्र रहेका छन् ।

शिक्षाका हिसाबले दीपक बी.एस्सी. उत्तीर्ण छन् भने ज्योतिले बी.कम्. उत्तीर्ण गरेका थिए । छोरीहरूमा मीनाले बी.ए., प्रतिमाले आई.ए., रमाले एम्.ए., रञ्जनाले आई.ए. र कान्छो छोरा प्रकाशले बी.ए. सम्मको अध्ययन गरेका छन् । हाल सबै सन्तानको विवाह भइसकेका कारण आ-आफ्नो पेसा र व्यवसायमा संलग्न भई काठमाडौँ उपत्यकाका विभिन्न ठाउँमा बसोबास गर्छन् । सबै परिवार छुट्टिएर बसेकाले खेताला आफू कान्छो छोरा प्रकाशसँग का.म.न.पा. अन्तर्गत चावलिहको कुमारीगाल वडा नं. ७ मा बस्दै आएका छन् । हाल खेतालाका छोराहरू पढि दुई नाति र दुई नातिनीहरू छन् भने छोरीहरू पढि दुई नाति र ६ नातिनीहरू छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.५ आर्थिक अवस्था

फणीन्द्रराज खेतालाको जन्म काठमाडौँ स्थित मध्यम वर्गीय परिवारमा भएको हो । बुबा भुवनराज भट्टराई साक्षर रहेकाले लेखापढीको कार्य गर्न सक्थे । हजुरबुबाले दोस्रो विवाह पनि गरेकाले दुईवटी हजुरआमाका सन्तान संयुक्त परिवार भएर बसेका थिए । खेताला जन्मुनभन्दा पहिले नै हजुरबुबा वितिसकेका थिए । बुबा भुवनराजका दाजुभाइ र तिनका परिवार एकै घरमा रहेकाले खेतालाको पारिवारिक संख्या निकै थियो । यिनै पारिवारिक घर-खर्चको जोहो गर्न खेतालाका बुबा भुवनराज तत्कालीन राणाकालीन समयमा

तराईका विभिन्न अड्डामा भइपरि आउने कार्य गर्थे । यसै गरेर नै खेतालका परिवारले जीवनयापन गरिरहेका थिए । वि.सं. १९८० मा बुबा भुवनराजलाई राणाहरूले काठमाडौँबाट केही राजनीति र केही आर्थिक हिनामिना गरेको लाञ्छना लगाई विस्थापित गरेपछि खेतालका स-परिवार पूर्वी तराईमा पर्ने सर्लाही जिल्लाको भेलही गाउँमा गई जमिन्दारी गरेर बस्न थाले । त्यहाँ रहँदा भुवनराज मलङ्गवाको अड्डामा भइपरी आउने कार्य गर्न थाले भने भुवनराजका अन्य दाजुभाइ खेती गृहस्थी सम्हालेर बस्न थाले । त्यहाँ रहँदा खेतालका परिवारले सरल जीवन बिताइरहेका थिए । तर वि.सं. १९८७ मा तत्कालीन राणा शासक भीम शमशेरले भुवनराजमाथि पुनः राजनीतिक र आर्थिक हिनामिनाको लाञ्छना लगाई पुख्र्यौली सम्पत्ति समेत सर्वस्व हरण गरेर देश निकाला गरिदिए । त्यसपछि बिल्लिबाठ बनेका खेतालको परिवारको विचल्लीका दिन सुरु भए । त्यसै समयदेखि यायाबरीय जीवन सुरु भएको खेतालका परिवार भुवनराजका साथी भारतको रक्सौल निवासी मुकुट विहारी लालकहाँ डेरा लिई बस्न थाले । यस समयमा निकै अभाव र दवावको सामना गर्न पुगेका खेतालका परिवारलाई नेपाल परस्ने वातावरण सहज हुन थालेपछि वि.सं. १९९० मा खेतालका परिवार केही समयका लागि वीरगञ्ज आई बसे । वीरगञ्जमा ६ महिना जति बसेर महोत्तरीको जलेश्वर सरेका खेतालका परिवारले आर्थिक स्थितिलाई व्यवस्थित बनाउन निकै सङ्घर्ष गर्नुपर्थ्यो । वि.सं. १९९१ को अन्त्यतिर खेताल आफू आमा, भाइ-बहिनी सहित काठमाडौँ आई चावहिलको शान्ति गोरेटो स्थित रत्न प्रसाद पोखरेलका घरमा डेरा लिई बस्न थाले भने बुबा भुवनराज भने तराईतिरै रहे । त्यस ठाउँमा बस्दा पनि खेतालको बसाइ स्थिर हुन सकेन । वि.सं. १९९२ मा बुबा भापाको भद्रपुर गएकाले खेताल पनि एक वर्ष जति भद्रपुरमै बस्न पुगे । भद्रपुर बसे पनि खेताल आफन्तसँग भेट गर्न कहिले वीरगञ्ज, कहिले रक्सौल, कहिले काठमाडौँ आवत-जावत गरिरहन्थे । वि.सं. १९९३ देखि खेताल स्थिर भएर काठमाडौँ बस्न थाले पनि आर्थिक अभावले ग्रस्त बने । यतिसम्म कि आवश्यक सामग्री र खाने कुराको बन्दोबस्त समेत राम्ररी हुन सकेन । जेनतेन गुजारा चलाउँदै खेताल वि.सं. १९९४ सालमा रुद्रराज पाण्डेको सौजन्य र मृगेन्द्र शमशेरको आदेशमा दरबार स्कुलको कक्षा ६ मा भर्ना भई पढ्न थाले । अध्ययनको क्रमसँगै आर्थिक अवस्थालाई टेवा दिन वि.सं. २००१ सालदेखि खेताल सरकारी कृषि सेवामा विशेषज्ञ भई काम गर्न थाले । वि.सं. २००४ सालदेखि यो पेसा छाडी खेतालाले अर्जुन बहादुर बी.सी., कृष्ण बहादुर बी.सी., बटुककृष्ण वाग्ले, हीराकाजी महर्जन (जोशी) जस्ता बुद्धिजीवी र

समाजसेवी व्यक्तित्वसँग मिलेर चावहिलमा 'विनायक पद्म मिडिल स्कूल' खोली त्यहीँ संस्थापक सचिव र शिक्षक भई काम गर्न थालेको पाइन्छ । वि.सं. २००५ सालमा कल्याणी अर्यालसँग विवाह गरेका खेतालाले वि.सं. २०१४ मा चावहिलमै साथीहरूसँग मिली 'मित्र रात्रि शिक्षालय' खोलेर पढाउने कार्य गरे । वि.सं. २०१८ सालमा खेताला फर्पिङ गई 'त्रिभुवन आदर्श विद्यालय'का अध्यापक तथा सुपरिवेक्षक भई कार्य गर्न थालेको देखिन्छ । यसबाट खेतालाको आर्थिक अवस्थामा सुधार आउन थाल्यो भने घर-व्यवहार सञ्चालन गर्ने आर्थिक बोझ पनि उनमै थपियो । वि.सं. २०३२ सालदेखि खेताला पुनः काठमाडौँको चावहिलमा आई 'पशुपति मित्र माध्यमिक विद्यालय'मा सहायक प्रधानाध्यापक भई अध्यापन गर्न थाले । यतिका वर्षसम्म घरबार विहीन भई डेरामै जीवन बिताएका खेताला वि.सं. २०३४ साल माघ महिनामा चावहिलको कुमारीगाल-७ मा एक रोपनी जमिन सहितको काम चलाउ पुरानो घर लिएर बस्न थाले । माइलो छोरा ज्योति पनि आन्तरिक लेखा परीक्षक भई कार्य गर्न थालेकाले खेतालाको आर्थिक स्थिति मजबुत हुँदै गयो । छोरा ज्योतिकै सहयोगमा पुरानो घर भत्काई नयाँ घर निर्माण गरी खेताला त्यही रहे । वि.सं. २०५४ मा आएर त्यो घर-घडेरी बेची खेतालाले अंशवण्डा गरेर जेठो छोरा दीपक र कान्छो छोरा प्रकाशलाई दिए । माइलो छोरो ज्योतिको भने वि.सं. २०४१ असोजमै निधन भइसकेको थियो । हाल खेताला त्यही कुमारीगालमा पहिलेको ठाउँ नजिकै जमिन लिएर नयाँ घर निर्माण गरी कान्छो छोरा प्रकाशसँग बस्दै आएका छन् । हाल कान्छो छोरो प्रकाश कार्गो (आयात निर्यात) सँग सम्बन्धित काम गर्छन् भने बुहारी कमला एक प्राइवेट स्कूलमा शिक्षिका भएर घर व्यवहार चलाइरहेकी छिन् । खेताला आफू अहिले हिँड्दुल गर्न नसकी घरमै बस्छन् । अठ्ठासी वसन्त पार गरेका खेतालाको अहिले घरको स्थिति सामान्य रहेको छ भने यिनी मध्यम वर्गीय परिवारमा दरिन्छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.६ रुचि तथा स्वभाव

२.६.१ रुचि

फणीन्द्रराज खेतालाको रुचिको मूल क्षेत्र साहित्य समाजसेवा, शिक्षा-शिक्षण नै हुन् । खेताला साहित्यकारका साहित्यिक कृति, राजनीतिज्ञका लेख र तिनका जीवनीको पारख

गरी त्यसको अनुसन्धानात्मक ढङ्गबाट अध्ययन गर्ने रुचि राख्दछन् । आफ्ना साहित्यिक रचनाहरू पनि त्यसै अनुरूप मौलिकतामा ढालेर प्रस्तुत गर्ने खेतालाले बढी समय साहित्य साधनामै खर्च गरेका छन् । आफ्नो जीवन, समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा घटेका र घटन सक्ने घटना तथा विषयवस्तुलाई टपक्क टिपेर आफ्नो रचनाको कच्चा पदार्थ बनाउने खेताला जीवन र जगतलाई केन्द्रबिन्दु बनाएर रचना गर्छन् । समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा देखा परेका विकृति र विसङ्गतिप्रति यिनका रचना परिलक्षित छन् । खेतालाका कृतिहरू बढी मात्रामा काल्पनिक नभई यथार्थिक छन् । मूल रूपमा यिनका कृतिहरू आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारामा लेखिएका छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

फणीन्द्रराज खेताला आफ्नो मौलिक धर्म-संस्कृति, परम्परा, रीति-रिवाज र संस्कारलाई निरन्तरता दिनुपर्छ भन्ने चाहन्छन् । यिनी बाल्यकालदेखि नै घुमफिर गर्न रुचाउँथे । बेला-बखत सिनेमा हेर्ने, तिलौरी (एक प्रकारको तिलबाट बनेको खाद्य वस्तु) खाने र साथीभाइसँग रमाइलो गर्ने यिनको रुचि थियो । अरु स्वादभन्दा गुलियो र नुनिलो चीज बढी मनपराउने खेताला खानामा साधारण दाल, भात, तरकारी खान मन पराउँछन् । युवा अवस्थादेखि नै केही समय चुरोट बिँडीका अम्मली बनेका खेताला साथीभाइसँग बसेर विशेष गरी बिँडी, मोटरमार चुरोट र फूलमार चुरोट खान्थे । वि.सं. २०२६ सालदेखि भने यिनको अम्मल छुटेको हो । यिनले कयौँपटक देवकोटासँग बसेर चुरोट खाएको कुरा पनि बिर्सका छैनन् । शरीरले साथ दिउन्जेल साँझ-बिहान घुम्न निस्कने खेताला पहिरनमा मौसम सुहाउँदो कपडा लगाउन रुचाउँछन् । खासमा यिनी मान्छेले नुनको सोभो गर्नुपर्छ, सरल जीवन र उच्च विचार राख्नु पर्छ, हरेश कहिल्यै खानु हुन्न भन्ने गान्धीवादी धारणाबाट प्रेरित छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.६.२ स्वभाव

फणीन्द्रराज खेताला सानैदेखि बहिर्मुखी स्वभाव भएका व्यक्ति हुन् । साथीभाइहरूसँग घुलमिल गरी रमाइलो कुराकानी गर्ने र मनमा भएका कुरा व्यक्त गर्ने स्वभाव उनमा पाइन्छ । साथीभाइको सङ्गतमा परेर जुनसुकै कार्य गर्न पनि खेताला पछि हट्दैनथे । आफ्ना मनका कुरा, अनुभूति, स्मरणहरूलाई साहित्यमार्फत् प्रस्तुत गर्नु यिनको वैशिष्ट्य हो । समाज, देश र शिक्षाको उन्नतिको चाहना राख्ने खेताला सरल स्वभावका व्यक्ति देखिन्छन् । विद्यार्थीकालदेखि नै स्वाभिमानी र मिलनसार स्वभाव भएका खेताला

जोसँग पनि एक-दुईचोटि भेटघाट भएपछि साथी बनाइहाल्थे । जीवनको उत्तरार्द्धमा आएर उच्च रक्त चापले ग्रसित पारेपछि केही रिसाउने प्रवृत्ति उनमा पाइन्छ । ठट्यौली पारामा गफ गर्नु, केही कुरा सोचविचार गरेर बोल्नु, शरीरले साथ दिउन्जेल लेखपढ गर्नमै व्यस्त रहनु, पाहुनाको स्वागत सत्कार गर्नु यिनको स्वभाव हो । शिष्टता, भद्रता, विनयशीलता, शालीनता, सहयोगी, रोमान्टिक, सन्तोषी, गहन विचार राख्ने स्वभाव नै खेतालामा पाइने विशेषता हुन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.७ पेसा तथा कार्यक्षेत्र

फणीन्द्रराज खेतालाले आफ्नो जीवनलाई विभिन्न कार्यक्षेत्रमा समर्पित गरेका छन् । जस अन्तर्गत यिनको मुख्य कार्यक्षेत्र भने शिक्षण, समाजसेवा र साहित्य सिर्जना नै रहेको छ । तिनीहरूलाई यसप्रकार देखाइन्छ :

२.७.१ कृषि विशेषज्ञका रूपमा सेवा

फणीन्द्रराज खेतालाको पहिलो कार्यक्षेत्र नै कृषि विशेषज्ञको क्षेत्र हो । खेतालाले वि.सं. २००० मा उपत्यकाको पाटनबाट कृषिमा विशारद (कृषि सम्बन्धी तालिम) गरी वि.सं. २००१ देखि वि.सं. २००३ सम्म नेपाल सरकार (तत्कालीन श्री ५ को सरकार) को कृषि विभागमा विशेषज्ञ भई कार्य गरेको देखिन्छ । कृषि सेवामा संलग्न रहँदा खेतालाले नेपालको पाल्पा, रिडी जस्ता पहाडी भू-भागहरूको समेत अवलोकन र भ्रमण गर्ने अवसर पाएका थिए । कृषि विशेषज्ञ भई सेवामा प्रवेश गरेका खेतालाको पहिलो कार्यक्षेत्र कृषि सेवा रहेको देखिन्छ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.७.२ शिक्षण पेसा

शिक्षा क्षेत्रमा सेवा गर्न रुचाउने फणीन्द्रराज खेतालाले जीवनको महत्वपूर्ण समय शिक्षण सेवामा व्यतित गरेका छन् । खेतालाले अर्जुन बहादुर बी.सी., कृष्ण बहादुर बी.सी., बटुककृष्ण वाग्ले, हीराकाजी जोशी जस्ता बुद्धिजीवी र समाजसेवी व्यक्तित्वसँग मिली वि.सं. २००४ जेठ ४ गते काठमाडौंको चावहिलमा 'विनायक पद्म मिडिल स्कूल' खोले । खेताला यस स्कूलका संस्थापक सचिव र शिक्षक भई शिक्षण कार्यमा सेवा गर्न थाले । पछि तिनै साथीहरूसँग मिली वि.सं. २०१४ मा चावहिलमै 'मित्र रात्रि शिक्षालय' खोली खेताला त्यसका प्रधान प्रबन्धक बने । शिक्षण पेसालाई निरन्तरता दिँदा-दिँदै खेताला वि.सं. २०१८

फागुन ४ गते फर्पिङ गई 'त्रिभुवन आदर्श विद्यालय'का अध्यापक तथा सुपरिवेक्षक भई शिक्षण सेवा गर्न थाले । वि.सं. २०३१ चैत्रसम्म त्यहाँ अध्यापन कार्य गर्दा यिनको सङ्गत त्यहाँका तत्कालीन प्रधानाध्यापक तथा साहित्यकार कवि धरणीधर कोइरालासँग भयो । वि.सं. २०३२ सालमा पुनः काठमाडौंको चावहिलमा आई 'पशुपति मित्र माध्यमिक विद्यालय' (मित्र रात्रि शिक्षालय, मित्र सह-शिक्षालय र पशुपति आधार हाई स्कूल यी तीनवटै एक ठाउँमा गाभिएर बनेको विद्यालय) मा सहायक प्रधानाध्यापक हुँदै प्रधानाध्यापकको समेत कार्यभार सम्हाल्न पुगे । त्यहीँ अध्यापन गर्दा गर्दै वि.सं. २०४६ सालपछि सेवाबाट अवकास लिएर बसेका खेताला स्वतन्त्र जीवन बिताउँदै छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.७.३ प्रशासनिक सेवा

फणीन्द्रराज खेतालाले शैक्षिक क्षेत्रमा अध्यापनको कार्यका साथसाथै त्यसअन्तर्गत रही प्रशासनिक सेवाको कार्य पनि गरेका छन् । यसक्रममा वि.सं. २००४ जेठ ४ गतेदेखि काठमाडौंको चावहिलमा स्थापित 'विनायक पद्म मिडिल स्कूल'का संस्थापक सचिव भएर प्रशासनिक कार्यभार सम्हालेको देखिन्छ । वि.सं. २०१४ देखि चावहिलमै 'मित्र रात्रि शिक्षालय'का प्रधान प्रबन्धक भएर प्रशासनिक सेवाको कार्य गरेका थिए । वि.सं. २०१८ देखि चावहिल छाडेर फर्पिङ गई यिनले 'त्रिभुवन आदर्श विद्यालय'का अध्यापक तथा सुपरिवेक्षक भई कार्यभार सम्हाले । पुनः वि.सं. २०३२ मा काठमाडौंको चावहिलमा आई 'पशुपति मित्र माध्यमिक विद्यालय'को सहायक प्रधानाध्यापक हुँदै प्रधानाध्यापक जस्तो विद्यालयको प्रशासक भई प्रशासन सम्बन्धी कार्यभार सम्हाले । वि.सं. २०४६ बाट भने सबै सेवाबाट अवकास लिई स्वतन्त्र जीवन बिताउन थाले (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.७.४ राजनीतिक सेवा

खेताला वि.सं. १९९७ मा नेपालमा घटेको सहिद पर्वको घटना र भारतको स्वदेशी आन्दोलनबाट प्रभावित भएका हुन् । खेतालाले विभिन्न अंग्रेजी, हिन्दी, नेपाली लेखकहरूका क्रान्तिकारी लेख-रचनाहरू पढी आफ्नो जीवनको केही समयलाई राजनीतिक सेवामा लगाए । खेताला वि.सं. २००४ देखि काङ्ग्रेसको राजनीतिक विचारधाराबाट प्रेरित भई त्यसको सक्रिय सदस्य समेत बन्न पुगे । वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्र आउनु अगावै तत्कालीन राजा

श्री ५ त्रिभुवन भारतको दिल्ली सवारी भएपछि श्री ३ मोहन शमशेरको पालामा खेतालाले करिब डेढ महिना जति राजनीतिक बन्दीका रूपमा भद्रगोल जेलमा जेल जीवन भोगेका थिए । यद्यपि खेतालाले राजनीतिक जीवन भने उपलब्धिशून्य नै रहेको देखिन्छ । यो कुरा स्वयम् खेतालाले स्वीकारोक्ति पनि हो:

“मेरो राजनैतिक जीवन जुनसुकै रूपमा रहेको होस् केवल चौध-पन्ध्र वर्ष रह्यो । यसबाट केही तीता-मीठा अनुभव बटुलिए तापनि म आफूले आफैँप्रति, मेरा परिवार अनि समाजकै प्रति पनि बेइमानी गरेको जस्तो अनुभव आजकाल हुन लागेको छ । किनभने यसभन्दा अर्को कुनै क्रियाकलाप एवम् उत्पादनमूलक कार्यतिर संलग्न गराउन सकेको भए अवश्य केही हुने थियो होला जुन हुन पाएन । म जहाँको त्यहीँ जस्ताको त्यस्तै रहँ । यसबाट न त मलाई न परिवारलाई न समाजलाई नै केही फाइदा भयो । एउटा मानवशक्ति त्यसै बरालिएर खेर गयो (खेताला, २०६२ : पृ. १४) ।”

यसरी खेतालाले राजनीतिक जीवन वि.सं. २०१७ पौष १ गतेको राजनैतिक परिवर्तन पछि एक किसिमले पूर्णविराम नै लाग्न पुग्यो । यद्यपि राजनीति गर्ने समयमा खेतालाले वि.पी. कोइराला, मातृका प्रसाद कोइराला, गिरिजा प्रसाद कोइराला जस्ता नेपालका चर्चित राजनीतिज्ञसँग सम्पर्क बढाउने अवसर पाएका थिए (खेताला, २०६२ : पृ.१४) ।

२.७.५ समाज सेवा

खेतालाले नेपाली भाषा-साहित्य र शिक्षा सेवामा आफ्नो अमूल्य समय सुम्पेका छन् । फणीन्द्रराज खेताला विद्यार्थी जीवनदेखि नै समाज सेवा गर्ने भावनाले प्रेरित भएका हुन् । वि.सं. २००४ देखि शिक्षण सेवाका माध्यमबाट समाज सेवा गर्न अग्रसर भएका खेतालाले अर्जुन बहादुर बी.सी., बटुक कृष्ण वाग्ले, कृष्ण बहादुर बी.सी., हीराकाजी जोशी जस्ता शिक्षित, बुद्धिजीवी एवम् समाजसेवीहरूसँग मिली काठमाडौँको चावहिलमा वि.सं. २००४ जेठ ४ गते ‘विनायक पद्म मिडिल स्कूल’ खोले । तिनै व्यक्तिहरूसँग मिली वि.सं. २०१४ सालमा चावहिलको ऐतिहासिक मित्रमण्डली भवनमा ‘मित्र रात्रि शिक्षालय’ खोली समाज सेवाको क्षेत्रमा खेतालाले महत्त्वपूर्ण योगदान दिए । त्यसैगरी ‘मित्र वाचनालय’ (पुस्तकालय), ‘मित्र मण्डल’ (सामाजिक संस्था, स्थापित वि.सं. २००७) जस्तो सामाजिक संस्था खोली

त्यसको संस्थापक उपाध्यक्ष समेत भएर समाज सेवामा तल्लीन रहे । ‘अग्रगामी साहित्यिक मण्डल’ जस्तो साहित्यिक संस्था खोली त्यसको संस्थापक सदस्य हुँदै वि.सं. २०१३ मा त्यसको अध्यक्ष समेत बनेर खेतालाले समाजको सेवा गरेको देखिन्छ । वि.सं. २००७ मा ‘नेपाल नाटक सङ्घ’का प्रचारक अध्यक्ष र ‘नृत्यालोक नाटक सङ्घ’का (वि.सं. २०१०मा) अध्यक्ष भई सामाजिक क्षेत्रमा कार्य गरेका खेताला वि.सं. २०२९ मा फर्पिङमा रहँदा ‘फर्पिङ पुस्तालय’को अध्यक्ष बन्न पुगे । यसरी विभिन्न सङ्घ-संस्थामा आवद्ध भएर निरन्तर समाज हित र शिक्षाको विकासका लागि खेतालाले आफ्नो जीवन समर्पण गरेको पाइन्छ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.७.६ संस्थागत संलग्नता

फणीन्द्रराज खेताला वि.सं. २००४ जेठ ४ गतेदेखि शैक्षिक संस्थामा आवद्ध भई शिक्षण पेसामा लागेका हुन् । वि.सं. २००४ जेठ ४ गते काठमाडौंको चावहिलमा केही साथीहरूसँग मिलाई ‘विनायक पद्म मिडिल स्कूल’ खोलेर खेताला त्यसको संस्थापक सचिव भई कार्य गर्छन् । वि.सं. २००७ मा काठमाडौंको चावहिलमै ‘मित्र मण्डल’ नामक सामाजिक संस्थाको संस्थापक उपाध्यक्ष भई कार्य गरेका खेतालाले वि.सं. २००७ मै त्यहीँ ‘मित्रमण्डली’ भवनमा ‘मित्र वाचनालय’ नामक पुस्तकालय खोल्छन् । उनी त्यसको संस्थापक सदस्य भई कार्यभार सम्हाल्छन् । वि.सं. २००७ मा ‘नेपाल नाटक सङ्घ’का प्रचारक अध्यक्ष र वि.सं. २०१० मा ‘नृत्यालोक नाटक सङ्घ’का अध्यक्ष भई नाट्य संस्थामा खेताला संलग्न भएको पाइन्छ । वि.सं. २०१३ मा ‘अग्रगामी साहित्य मण्डल’को अध्यक्ष बनेर खेताला साहित्यिक संस्थामा आवद्ध भएको देखिन्छ । वि.सं. २०१४ मा काठमाडौंको चावहिल स्थित ‘मित्र मण्डली’ भवनमा आफ्ना साथीहरू अर्जुन बहादुर बी.सी., बटुककृष्ण वाग्ले, हीराकाजी जोशी जस्ता बुद्धिजीवीसँग मिलेर ‘मित्र रात्रि शिक्षालय’ खोली त्यसको प्रधान प्रबन्धक भएर खेतालाले कार्य गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०२९ सालमा खेताला फर्पिङको विद्यालयमा कार्यरत रहँदा ‘फर्पिङ पुस्तकालय’को अध्यक्ष बनेर कार्य गरेको पाइन्छ । यिनको संस्थागत संलग्नता विशेष गरी शैक्षिक संस्था नै रहेको देखिन्छ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.८ भ्रमण

फणीन्द्रराज खेतालाले नेपाल अधिराज्यका विभिन्न स्थानहरूका साथै छिमेकी देश भारतको विभिन्न ठाउँको भ्रमण गरेका छन् । यिनको भ्रमण स्वेच्छिक भन्दा पनि बाध्यात्मक र केही घरायसी कार्यको सिलसिलामा रहेको देखिन्छ । यिनले देखेका र घुमेका ठाउँहरूमा नेपालको पूर्वी तराईमा पर्ने सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, पर्सा र भापा जिल्लाका विभिन्न स्थलहरू रहेका छन् । खेताला कृषि विशेषज्ञका रूपमा कार्यरत रहँदा वि.सं. २००१ तिर पहाडी क्षेत्रका पाल्पा, डोटी, धनगढी जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा कृषि क्षेत्रको भ्रमण गर्न गएका छन् । भारतका विभिन्न ठाउँहरू मध्ये विशेष गरी खेतालाले इलाहवाद, रक्सौल, लखनउ जस्ता ठाउँहरू घरायसी कार्यका सिलसिलामा भ्रमण गरेका छन् । एकचोटि सानो हुँदा पाकिस्तानसम्म पुगेको अनुभव खेताला बताउँछन् । वि.सं. २०४३ सालमा शिक्षक सङ्घको भेलामा सहभागी हुन खेताला दाङ पुगेका थिए जसको खर्च शिक्षक सङ्घले नै ब्यहोरेको थियो ।

यसरी खेतालाले घुमेका विभिन्न ठाउँहरूबाट केही राजनीतिक ज्ञान, साहित्यिक ज्ञान, र स्थानीय संस्कृतिसम्बन्धी ज्ञान हासिल गरेका छन् । आफू घुमेका ठाउँमा पुग्दा महात्मा गान्धी, विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाजस्ता महान् व्यक्तिलाई देखेको स्मरण खेतालामा ताजै छ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.९ सम्मान तथा पुरस्कार

फणीन्द्रराज खेताला सम्मान पुरस्कार र पदक ठूलो कुरा होइन भन्छन् । सत्कर्म गरेर समाजबाट प्राप्त हुने सद्भाव र सहानुभूति नै ठूलो सम्मान हो भन्ने धारणा उनमा पाइन्छ । यही धारणा राखी खेतालाले आफ्नो जीवनलाई समाज सेवा र शैक्षिक सेवामा समर्पित गरेका छन् । सामाजिक क्षेत्र, शैक्षिक क्षेत्र र साहित्यिक क्षेत्रमा खेतालाको उल्लेख्य योगदान पाइन्छ । उनको योगदानको कदर गर्दै विभिन्न सङ्घ-संस्थाले उनलाई सम्मान तथा पुरस्कार दिएका छन् ।

यस क्रममा नेपाली सैनिक पत्रिका 'सिपाही' ले लेख-रचनाका लागि आन्तरिक मूल्याङ्कनबाट खेतालालाई वि.सं. २०३७ मा द्वितीय पुरस्कार तथा शिल्ड प्रदान गरेको छ । वि.सं. २०३९ मा सोही पत्रिकाका तर्फबाट खेतालाले द्वितीय स्थान र शील्ड प्राप्त गरेका छन् । वि.सं. २०४३ मा 'रत्नश्री' पत्रिका (२४:३, वि.सं. २०४३) मा प्रकाशित 'म भित्रको खेताला' र 'म' शीर्षक रहेको आत्म परिचयात्मक निबन्धमा खेतालाले 'रत्नश्री' पुरस्कार

प्राप्त गरेका छन् । त्यसैगरी 'दीप शमशेर स्मृति समिति' (स्थापित वि.सं. २०४६) ले कविताका क्षेत्रमा योगदान गरे वापत वि.सं. २०५१ मा रु. १५,१११/- सहित खेतालालाई 'दीप स्मृति पुरस्कार' ले सम्मान गरेको छ । साहित्य, कला र समाज सेवा गरेवापत वि.सं. २०५५ मा 'शहीद धर्मभक्त युवा क्लब' ले अभिनन्दन गरेको छ । वि.सं. २०५६ मा कला-साहित्य र समाज सेवा गरे वापत 'आह्वान समूह' ले काठमाडौंमा दोसल्ला ओढाई सम्मान गरेको छ । वि.सं. २०५८ सालमा 'वेदनिधि पुरस्कार प्रबन्ध परिषद' काठमाडौंले नेपाली साहित्यमा योगदान गरे वापत खेतालालाई अभिनन्दन सहित 'वेदनिधि पुरस्कार' प्रदान गरेको छ । नेपाली साहित्यमा योगदान गरे वापत नै 'मदन पुरस्कार गुठी' ललितपुरले वि.सं. २०६१ को 'जगदम्बा श्री' पुरस्कारले सम्मान गरेको छ । त्यस्तै वि.सं. २०३६/०३७ मा स्थापित 'पशुपति विद्यार्थी मिलन समूह' काठमाडौंले समाज सेवामा योगदान गरे वापत खेतालालाई वि.सं. २०६१ मा सम्मान गरेको छ । जसमा खेतालाले राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरेका हातबाट सम्मान ग्रहण गरेका थिए । 'भवदेव पन्त स्मृति प्रतिष्ठान' काठमाडौंले नेपाली साहित्य र समाजमा योगदान गरे वापत 'निमित्त कविवर' को उपाधि सहित उनलाई वि.सं. २०६१ मा 'भवदेव पन्त पुरस्कार' प्रदान गरेको छ । वि.सं. २०६१ मै 'रुद्रराज साहित्य सेवा समिति' काठमाडौंले साहित्यमा सेवा गरे वापत 'रुद्रराज पुरस्कार' ले सम्मान गरेको छ । वि.सं. २०६३ मा 'लुम्बिनी एकेडेमी फाउन्डेशन' काठमाडौंले साहित्य र समाज सेवामा योगदान गरे वापत अभिनन्दन गरेको छ । वि.सं. २०६३ मै 'देउडा समाज' काठमाडौंले साहित्य र शिक्षामा योगदान गरे वापत खेतालालाई अभिनन्दन गरेको छ ।

'पानीपोखरी युवा क्लब' (स्थापित वि.सं. २०४४), काठमाडौंले महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाको ९८ औं जन्म-जयन्तीको अवसर पारेर कविताका क्षेत्रमा योगदान गरे वापत वि.सं. २०६४ मा सम्मानपत्र प्रदान गरेको छ । त्यसैगरी 'पशुपति बहुमुखी क्याम्पस' मा स्थापित 'संस्थापक सम्मानकोष' ले वि.सं. २०६४ मा रु. १०,१०१/- सहित 'दीर्घराज कोइराला सेवा सम्मान' बाट काठमाडौंमा सम्मानित गरेको छ । जसमा खेतालाले इतिहास तथा संस्कृति विद् सत्यमोहन जोशीका हातबाट सम्मान ग्रहण गरेका थिए । वि.सं. २०६५ मा 'दायित्व वाङ्मय प्रतिष्ठान' काठमाडौंले साहित्यमा योगदान गरे वापत खेतालालाई विशिष्ट सम्मानद्वारा सम्मानित गरेको छ । खेतालालाई साहित्य, समाज सेवा र शिक्षा क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरे वापत विभिन्न समयमा काठमाडौं स्थित 'मित्र मा.वि.स्कूल', 'सिफल युवा मञ्च', 'चारु मित्र समूह', 'आह्वान समूह', 'कुमारी बोर्डिङ स्कूल' चावहिल

एसोसियसन' ले अभिनन्दन सहित सम्मान गरेको छ भन्ने 'बूढा नीलकण्ठ स्कूल' ले 'लेखनाथ रथारोहण स्वर्ण महोत्सव' मा सम्मान तथा अभिनन्दन गरेको छ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

यसरी खेतालाले विभिन्न सङ्घ-संस्थाबाट साहित्य, समाज सेवा र शिक्षामा योगदान गरे वापत सम्मान, पुरस्कार, पदक, अभिनन्दन तथा केही रकम समेत प्राप्त गरेका छन् । यसबाट खेतालाको योगदानलाई उच्च मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

२.१० जीवन र साहित्यसम्बन्धी धारणा तथा मान्यता

आफ्नो जीवनलाई भाषा-साहित्य समाज सेवा, शिक्षा, प्रशासनजस्ता अनेक क्षेत्रमा सक्रिय बनाएका फणीन्द्रराज खेतालाका सम्बद्ध हरेक क्षेत्रका बारेमा आफ्ना मौलिक धारणा वा मान्यता छन् । यिनको मूल धारणा भनेको जीवन एक प्रकारको सङ्घर्ष हो, मानवले कर्म गर्दा कुनै फलको आशा गर्नु हुँदैन, कर्म गर्दा अवश्य फल मिल्छ भन्ने रहेको छ ।

धनी र गरिब सबैले समान शिक्षा पाउनु पर्छ । नेपाली माटो सुहाउँदो शिक्षाको व्यवस्था सरकारबाट गरिनु पर्छ । मानिसले जीवनमा समयको महत्त्वलाई बुझ्नु पर्दछ । प्रगतिको अर्थ अघि बढ्नु हो तर कसैलाई थिचेर वा मिचेर होइन भन्ने धारणा खेतालामा पाइन्छ । जीवनको लक्ष्य गन्तव्यमा पुग्नु हो । मानिसलाई मानिसमै र सम्बन्धलाई मर्यादा, स्नेह एवम् ममताले परिभाषित गरेर हेर्न सक्नु पर्दछ । जीवन परिवर्तनीय छ भन्ने धारणा खेतालाको दर्शन भित्र पर्दछ ।

साहित्यलाई खेताला 'समाजको दर्पण' मान्दछन् । साहित्यमा संवेदना हुन्छ, जसको अध्ययन र सिर्जनाबाट मानिस समाजद्रष्टा बन्न सक्दछ भन्ने उनको धारणा छ । कविता भावना र अनुभूतिको पोखाइ हो जसमा कलात्मकताको आवश्यकता पर्दछ । यो गद्य र पद्य दुवै माध्यमबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । गद्यमा भावना, अनुभूति र विचारको प्रधानता रहन्छ भने पद्यमा लय, छन्द र मात्राको प्रधानता रहन्छ भन्ने कविता सम्बन्धी खेतालाको अवधारणा रहेको छ ।

संस्मरणात्मक निबन्ध भनेको आफूले देखेको सुनेको, भोगेको र अनुभव गरेको विषयमा लेखिने गद्यात्मक तथा कलात्मक अनुभूति हो जुन लेख्दा वा पढ्दा विगतका घटना चलचित्र हेरेझैं सरर आँखा अगाडि दृश्यात्मक रूपमा आउने गर्छ ।

नाटक भनेको समाज र इतिहासमा घटेका घटनाको परिकल्पना गरी मञ्चमा प्रस्तुत गर्न तयार पारिएको संवादात्मक अभिव्यक्ति हो । जसले समाजलाई यस्तो थियो वा छ अब यस्तो हुनुपर्छ भन्ने कुराको बोध गराउँछ । खासमा साहित्य मनोरञ्जनको साधन मात्र बन्नु हुँदैन भन्ने धारणा खेतालामा पाइन्छ । त्यसैगरी एकाङ्कीका सम्बन्धमा खेतालाको धारणा बेग्लै पाइन्छ । एकाङ्की पनि नाटकीय तत्त्वले युक्त हुन्छ तर एकाङ्कीमा प्रस्तुत गरिएका कुरा सटिक र सारपूर्ण हुन्छ । एकाङ्कीको आयाम पनि नाटकभन्दा सटिक रहेको हुन्छ भन्ने उनको धारणा छ ।

यसरी खेतालाका कतिपय धारणा विभिन्न ढङ्गबाट आफ्ना कृतिमा प्रस्तुत गरिएका पाइन्छ भने यिनका रचना प्रायः यथार्थोन्मुख आदर्शतर्फ झुकाउ राख्ने प्रकृतिका छन् । यिनको धारणा वा मान्यताको मूल सार पनि यही हो (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.११ सुख-दुःखका क्षणहरू

मानिसको जीवन एक यात्रा हो । यो यात्रामा कतिपय सुख-दुःखका मोडहरू भेटिन्छन् । यिनै सुख-दुःखका क्षणलाई छिचोल्दै मानिसले आफ्नो जीवनयात्रालाई अधि बढाएका हुन्छन् । यस्तै यात्रामा आइपरेका तिता-मिठा अनुभूतिलाई खेताला सुख-दुःखका क्षण भनेर सम्झन्छन् । अठासी वसन्त पार गरेका खेताला दुःख र सुखको क्षण भनेको मान्छेले अनुभूति गर्ने कुरा हो भन्दछन् । खेताला आफू पनि यी दुवै क्षणको भुक्तभोगी रहेको बताउँछन् । समग्रमा बाल्य जीवन नै आनन्ददायी र सुखको क्षण रहेको खेतालाको बुझाइ छ । जीवनको उत्तरार्द्धतिर आएर केही परिस्थितिले दुःखी बनाए पनि समग्र जीवन भने सुखपूर्वक नै चलिरहेको खेतालाले अनुभव गरेका छन् ।

वि.सं. १९८७ मा राणा भीमशमशेरले नेपालको पूर्वी तराईमा पर्ने सर्लाही जिल्लाको भेलही गाउँबाट सर्वस्व हरण गरी पिता भुवनराजलाई नेपाल प्रवेशमा रोक लगाए । त्यसपछिका केही वर्ष यायावरीय जीवन बिताएका खेतालाले निकै दुःख खेप्नु पर्थ्यो । वि.सं. १९९२ मा खेताला काठमाडौँ आई डेरा गरेर बस्न थाले । यो समयमा पनि खेतालाले अभाव र दवावको सामना गर्नु पर्थ्यो । वि.सं. २००५ मा दरबार स्कुलबाट एस.एल.सी. पास गर्दाको क्षण भने खेतालाका लागि निकै खुसीको क्षण बन्यो । कुनै समयमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नो 'इच्छा' कविता मन पराएर स्यावासी दिँदा खेताला निकै

खुशी भएका थिए । वि.सं. २०४० माघ ६ गते पहिलो पटक दाँत भर्दा खेतालालाई आफू बुढो भएँ भनी निकै दुःख लागेको थियो ।

वि.सं. २०४१ आश्विन ९ गते माइलो छोरा ज्योतिको निधनमा खेताला निकै मर्माहत र भावुक बनेका थिए । छोरा ज्योतिको निधन भएको दुई वर्ष नबित्दै ममतामयी आमा दिव्य कुमारीको वि.सं. २०४३ फागुन २६ मा निधन भएपछि खेतालाले आफूलाई नितान्त एक्लो र टुहुरो सम्झन पुगे । त्यसबेला उनी ज्यादै दुःखी र मर्माहत भए ।

यिनै विभिन्न घटनाले दुःखी बनेका खेतालालाई वि.सं. २०४३ सालमा पाएको 'रत्नश्री पुरस्कार'ले केही खुसी तुल्यायो । त्यसपछिका सामान्य दिन भए पनि वि.सं. २०६१ आश्विन १६ गतेका दिन धर्मपत्नी तथा जीवनसंगिनी कल्याणीको निधनले खेतालाको ८० वर्ष उमेरमा ठूलो भुइँचालो पैदा गर्‍यो । त्यसपछिका दिन भने खेतालाले आफ्नो जीवनलाई डाँडामाथिको घामसँग तुलना गर्न थाले । हाल यही अवस्थाबाट खेतालाको समय व्यतित हुँदैछ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.१२ लेखन सृजन : प्रेरणा र प्रारम्भ

फणीन्द्रराज खेताला किशोर अवस्था देखिनै विभिन्न लेखकका लेख-रचनाका पारखी बनेका हुन् । वि.सं. १९९१/९२ तिर उनले कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको 'पिंजराको सुगा' शीर्षकको कविताका साथै अन्य कविताहरू पनि पढेर कविताको पहिलो स्वाद लिएका थिए । उनले महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाको **मुनामदन** खण्डकाव्य पनि पढेका थिए । यिनै रचना पढेपछि खेतालामा कवि बन्ने रहर पलाएको हो ।

खेताला किशोर अवस्थामा हुँदा तिलौरी (एक प्रकारको तिलबाट बन्ने खाद्य पदार्थ) खाने गर्थे । एक दिन पैसाको अभावले तिलौरी खान नपाएको भोकमा गुन्गुनाउँदा एक श्लोक कविता बन्न पुगेछ । त्यसपछि उनलाई कविता लेख्न सक्छु भन्ने आँट आयो र कविता लेख्न थाले । यही पहिलो पटक गुन्गुनाएको कवितालाई एक श्लोकबाट बढाएर तीन श्लोक बनाए । त्यो तीन श्लोकको कविता नै वि.सं. १९९४ को 'गोरखापत्र' मा छपाएर खेताला सार्वजनिक रूपमा कवि भएर देखा परे (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) । उक्त कविताको नमुना यस प्रकार छ :

“पैसा कहाँ छ पैसा

पैसा म खोज्छु जाहाँ

मेरो पकेट खाली
 पैसा नही छ जहाँ
 भाइ र बाबु आमा
 पैसा भनी कराई
 होला कहाँ त्यो पैसा
 खोज्न कहाँ त्यो पैसा ।

पैसाविना इमारत
 बन्दैन काम सारा
 भेट्टै कसोरी पैसा
 सारै अति पियारा ।” (जोशी, २०६७, भूमिका पृ.६) ।

माथि उल्लेखित कविमा कतिपय हिन्दी, उर्दू, अंग्रेजी शब्दको प्रयोग भेटिन्छ । कविताको लेखन अभ्यासमा संलग्न हुँदा लेखिएका र छापिएको कविता भएकाले हालको व्याकरणमा समेत तालमेल खाएको देखिंदैन । खेतालाले भारत र तराईका भेगमा बसेर सिकेका अन्य भाषाको प्रभाव पनि प्रस्तुत कवितामा पाइन्छ (उही) ।

यसरी कविताका क्षेत्रबाट सार्वजनिक यात्रा थालनी गरेका खेतालाले वि.सं. १९९५ मा कवि धरणीधर कोइरालाको **नैवेद्य** कविता सङ्ग्रह पढ्न पुगे । त्यस सङ्ग्रहभित्र रहेको ‘गुहार’ र ‘तिम्रो मुहुडा हँसिलो’ कविताले पनि उनलाई निकै प्रभाव पार्‍यो । यसका साथै गुरु प्रसाद मैनाली, विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाका कथा, रूपनारायण सिंहको **भ्रमर** उपन्यास, विजय मल्ल, गोविन्द बहादुर मल्ल ‘गोठाले’, रमेश विकलका रचना खेताला ज्यादै चाख लिएर पढ्थे । त्यसैगरी पाश्चात्य विश्वसाहित्यका चेखव, गोर्की, टल्स्टाय बर्नाड सा, सेक्सपियर, सिन्.ओ.केसी, रवर्ट फ्रष्ट, वाल्ट ह्विटम्यान, इलियट जस्ता चर्चित साहित्यकार र चिन्तकहरूका लेख-रचना पढ्दै गए । पूर्वीय साहित्य क्षेत्रका मैथिलीशरण गुप्ता, पन्त, निराला, प्रेमचन्द, रवीन्द्रनाथ, शरद्चन्द्र, आचार्य चतुरसेन, इलाचन्द्र जोशीका लेख-रचनाहरूले खेतालालाई साहित्यिक रचनातर्फ निकै प्रेरणा दिएको हो ।

खेतालाले प्रत्यक्ष रूपमा देवकोटा, सम, धरणीधर, मल्ल दाजुभाइ, विकल जस्ता नेपाली साहित्यकारहरूको सामिप्यता पाएका थिए । यिनै विभिन्न साहित्यकारहरूका प्रेरणा र प्रभाव पाएर खेताला निरन्तर साहित्य साधनामा लागि रहे । यीबाहेक आफ्नै समाजका विविध

घटना, वातावरण, जीवनका आरोह-अवरोहले गर्दा उनी साहित्य लेखनतर्फ प्रेरित भएका हुन् ।

वि.सं. १९९७ मा नाटककार बालकृष्ण समसँग खेतालाको भेट भयो । त्यही भेटमा समले खेतालालाई नाटक लेखन तर्फ उन्मुख गराए । स्वयं खेताला आफूले पनि नेपालमा नाटक र नाटककारको अभाव महसुस गरे । त्यसैवेलादेखि खेताला नाटक लेख्न थाले । उनले लेखेर पूरा गरेको पहिलो नाटक **आदर्श जीवन** (रचना वि.सं. १९९९) हो । यो नाटक हालसम्म पनि अप्रकाशित नै छ ।

आफूले नाटक लेखेर तयार पारेपछि, 'भाषा प्रकाशनी समिति'लाई छापिदिन आग्रह गर्दा आश्वासन मात्र पाएको र नछापिदिएका कारणले गर्दा खेताला वि.सं. २०११ देखि एकाङ्की रचना गर्न थाले । त्यसपछि विभिन्न समयमा खेतालाले निबन्ध, कथा, काव्य लेखनको प्रयास गरेको देखिन्छ ।

हालसम्म खेतालाका प्रकाशित पुस्तकाकार रचनाहरूमा नाटक, एकाङ्की सङ्ग्रह, कविता सङ्ग्रह, संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रह रहेका छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.१३ प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू

फणीन्द्रराज खेतालाका कविता लेखन र प्रकाशन गरेर नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् । उनले नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् । तथापि उनको सीमित विधाका कृतिहरू मात्र प्रकाशित छन् । खेतालाले कृतिको प्रकाशन गर्नुका साथै सम्पदान पनि गरेका छन् । फुटकर रूपमा पनि विभिन्न पत्र-पत्रिकामा खेतालाका रचनाहरू प्रकाशित छन् । कतिपय पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित फुटकर रचनाहरूलाई सङ्कलित गरी उनले कृतिका रूपमा प्रकाशित गरेका छन् । तिनै प्रकाशित तथा सम्पादित कृतिहरूलाई कालक्रमिक रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

खेतालाका प्रकाशित कृतिहरूको सूची

क्र.सं.	पुस्तकको नाम	विधा	प्रकाशन साल
१.	वीजय	पूर्णाङ्की नाटक	वि.सं. २०१९
२.	छाँगो र छायाँ	कविता सङ्ग्रह	वि.सं. २०२८
३.	नागफणी र स्वास्नीमान्छे	एकाङ्की सङ्ग्रह	वि.सं. २०२८
४.	मूर्ति बोल्छ	एकाङ्की सङ्ग्रह	वि.सं. २०४३
५.	सीता-स्वयम्बर	एकाङ्की नाटक	वि.सं. २०५९
६.	आफैलाई टेकेर हिँड्दा	संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रह	वि.सं. २०६२
७.	खेतालाका कविता	कविता सङ्ग्रह	वि.सं. २०६७

खेतालाद्वारा सम्पादित कृतिहरूको सूची

क्र.सं.	पुस्तकको नाम	विधा	सम्पादित साल
१.	नव पद्य सङ्ग्रह	कविता सङ्ग्रह	वि.सं. २०१०
२.	प्रेमका कविता	कविता सङ्ग्रह	वि.सं. २०५२

२.१४ स्वर्गारोहण

फणीन्द्रराज खेताला वि.सं. १९७९ असोज १३ गते काठमाडौँको पकनाजोल सल्लाघारीमा जन्मेका हुन् । खेतालाले आफ्नो बाल्यकाल नेपालको पूर्वी तराईमा पर्ने भेलही गाउँ र भारतका विभिन्न ठाउँमा बिताएको देखिन्छ । उनी वि.सं. १९९४ मा 'पैसा' शीर्षकको कविता 'गोरखापत्र' मा छपाएर नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्रवेश गर्न पुगे । खेताला

मूलतः कवि नाटककार, एकाङ्कीकारका रूपमा नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा परिचित छन् । शिक्षण पेसा र समाज सेवालाई कार्य क्षेत्र बनाएका खेतालाले वि.सं. २०४६ देखि सेवाबाट अवकाश लिएर स्वतन्त्र जीवन बिताउँदै आएका थिए । वि.सं. २०६७ मा आएर अठासी वर्षे जीर्ण शरीरले साथ दिन छाडे पछि खेताला हिँड्ढूल गर्न असमर्थ भए । वृद्ध शरीरमा रुघा-खोकी, पखाला, उच्च रक्तचाप जस्ता विभिन्न रोगले आक्रमण गर्न थाल्यो । बेला-बेलामा उपचार गराए पनि वि.सं. २०६७ पुष १५ देखि अचानक निमोनियाले ग्रस्त भएपछि खेताला थलिए । केही दिन अस्पतालमा राखेर उपचार गरे पनि निको नभए पछि घरमै ल्याएर उपचार थालियो । वि.सं. २०६७ पौष २९ गतेदेखि अचानक अचेत बनेका खेतालाको वि.सं. २०६७ माघ १ गते शनिबार तदनुसार सन् २०११ जनवरी १५ तारिकका दिन आफ्नै निजी निवास चावहिलको कुमारीगाल-७ मा दिउँसो ५ बजेर ५ मिनेट जाँदा निधन भयो । यस निधनले नेपाली साहित्य क्षेत्रमा क्षति भने अवश्य भएको छ (खेतालाका कान्छो छोरा प्रकाश र बुहारी कमलाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

२.१५ निष्कर्ष

फणीन्द्रराज खेतालाको जन्म पिता भुवनराज भट्टराई र माता दिव्य कुमारीको कोखबाट वि.सं. १९७९ असोज १३ गते काठमाडौँ जिल्लाको पकनाजोल सल्लाघारीमा भएको हो । खेतालाको बाल्यकाल नेपालको पूर्वी तराईमा पर्ने सर्लाही जिल्लाको भेलही गाउँ र भारतका रक्सौल, बनारस जस्ता ठाउँमा बितेको हो । वि.सं. २००४ देखि शिक्षण क्षेत्रमा प्रवेश गरेका खेतालाले बी.ए. सम्मको अध्ययन गरेका छन् । मध्यम वर्गीय परिवारमा हुर्केका खेतालाको विवाह वि.सं. २००५ मा कल्याणी देवीसँग भएको हो । वि.सं. १९९४ को 'गोरखापत्र' मा 'पैसा' शीर्षकको कविता छपाएर खेताला साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् । यिनले सामाजिक, शैक्षिक, प्रशासनिक, तथा साहित्यिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । साहित्य क्षेत्रमा योगदान गरेवापत 'रत्नश्री', 'दीप स्मृति' जस्ता विभिन्न पुरस्कारले सम्मानित खेतालाका हालसम्म सातवटा प्रकाशित कृति र दुईवटा सम्पादित कृतिहरू रहेका छन् । मूलतः साहित्यकार, समाजसेवी र शिक्षा सेवीका रूपमा परिचित खेताला साहित्यिक क्षेत्रमा कवि, नाटककार एकाङ्कीकार र संस्मरणकारका रूपमा सुपरिचित छन् । जीवनको अन्त्यमा निमोनिया रोगले ग्रस्त खेतालाको वि.सं. २०६७ माघ १ गते शनिबार निधन भएको हो ।

तेस्रो परिच्छेद

फणीन्द्रराज खेतालाको व्यक्तित्व

३.१ व्यक्तित्व निर्माणका विभिन्न पाटाहरू

जीवनमा विभिन्न आरोह-अवरोह, पीर-वेदना, हर्ष-खुसी तथा क्रिया-प्रक्रियाबाट मानिसको व्यक्तित्व निर्मित भएको हुन्छ। मानिसको व्यक्तित्व निर्माणका पछाडि पारिवारिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक, राजनीतिक तथा वातावरणीय प्रभावले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। मानवीय घटना परिघटनाले नै मानिसको प्रवृत्ति निर्माण गरेको हुन्छ। यस बाहेक शिक्षा, रुचि, पेसा, सङ्गत र जीवनप्रतिको दृष्टिकोणले पनि व्यक्तित्व निर्माणमा उल्लेख्य भूमिका खेलेको हुन्छ।

फणीन्द्रराज खेतालाको पनि उपर्युक्त प्रक्रियाबाट व्यक्तित्व निर्माण भएको देखिन्छ। खेतालाले नेपाली भाषा-साहित्य, शिक्षा, समाज र राष्ट्र हितका लागि अथक परिश्रम गरेका छन्। खेतालाले नेपाल र भारतका विभिन्न क्षेत्रको भ्रमण गरी अनुभव बटुलेका छन्। उनले साहित्यकारहरू लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम, धरणीधर कोइराला, भीमनिधि तिवारी जस्ता व्यक्तित्वका संसर्गबाट प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरेका हुन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार)। यिनै प्रेरणा र प्रभावबाट निर्मित खेतालाका व्यक्तित्वको विविध पक्षहरूलाई तलका उपशीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ :

३.२ शारीरिक व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेताला करीब पाँच फुट छ इन्च उचाइ भएका शान्त प्रकृतिका व्यक्तित्व देखिन्छन्। गहुँगोरो वर्ण, लामो नाक, चौडा फराकिलो निधार, लाम्चो मुखाकृति, सेता कपाल, केही दुब्लो शरीर झलक्क हेर्दा रिसाए जस्तो लाग्ने खेतालाका बाह्य बनोट हुन्। केही कडा र मिजासिलो बोलीमा गफ गर्नु खेतालाको प्रवृत्ति नै हो। अठ्ठासी वर्षे बयोवृद्ध अवस्था पार गरिसकेका खेतालामा मानसिक कमजोरी हुनु, स्मरण शक्तिले साथ नदिनु, उच्च रक्तचापले गर्दा झर्केर बोल्नु हालमा देखा परेका स्वाभाविक गुण हुन्। आन्तरिक व्यक्तित्वमा भने भद्रता, शिष्टता, विनयशीलता, शालीनता, सहयोगी, रोमान्टिक,

सन्तोषी, गहन विचार राख्ने प्रवृत्ति यिनमा पाइन्छ (खेतालासँगको भेटमा प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

३.३ साहित्यिक व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेतालाले विशेष गरी लेखनाथ पौड्यालका कविताबाट प्रभावित भई वि.सं. १९९३ देखि कविता लेख्न थालेका हुन् । यिनले कविता लेखनबाटै साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेका हुन् । यिनको साहित्यिक व्यक्तित्व भने एक विधा विशेषमा केन्द्रित नरही साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा फैलिएको देखिन्छ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) । खेतालाको यिनै विविध साहित्यिक व्यक्तित्वलाई तलका उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ :

३.३.१ कवि व्यक्तित्व

खेतालाले वि.सं. १९९४ को 'गोरखापत्र' मा 'पैसा' शीर्षकको कविता छपाएर सार्वजनिक रूपमै कविता लेखनको यात्रा आरम्भ गरेका हुन् । यिनको कविता लेखन फुटकर देखि काव्यतर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ । कृतिका रूपमा भने खेतालाको वि.सं. २०२८ मा आएर पहिलो पटक **छाँगो र छायाँ** नामक कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसैगरी वि.सं. २०६७ मा खेतालाको कुमार बहादुर जोशीद्वारा सङ्कलित तथा सम्पादित र 'प्रज्ञा प्रतिष्ठान' द्वारा प्रकाशित **खेतालाका कविता** नामक कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । जसमा वि.सं. १९९८ देखि वि.सं. २०४६ सम्मका विभिन्न समयमा रचित तथा विभिन्न पत्रिकाहरूमा प्रकाशित कविताहरू सङ्ग्रहित छन् । यसका साथै खेतालाका अन्य कविताहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा छापिंदै आएको देखिन्छ ।

खेतालाले फुटकर कविताका अतिरिक्त खण्डकाव्यको पनि रचना गरेको जानकारी पाइन्छ । यिनले वि.सं. २०१२ मा रचना गरेको **जीवनरथ** नामक खण्डकाव्य हालसम्म अप्रकाशित नै रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी वि.सं. २०२० मा कवितासँगै सम्बन्धित **माया** नामक गीतिकाव्यको रचना गरेको जानकारी पाइए पनि हालसम्म अप्रकाशित नै छ (जोशी, २०६७ : भूमिका पृ. ७) ।

३.३.२ नाटककार व्यक्तित्व

नाटककार बालकृष्ण समका प्रेरणाले नाटक लेखनतर्फ आकर्षित भएका खेतालाले सर्वप्रथम वि.सं. १९९९ मा **आदर्श जीवन** नामक नाटक रचना गरेको जानकारी पाइन्छ । त्यसपछि रचिएका खेतालालाका नाटकहरूमा **अपूरो जीवन** (रचना वि.सं. २००१), **फूल र काँडा** (रचना वि.सं. २००३), **विजय** (रचना वि.सं. २००९), **शान्तिदूत** (रचना वि.सं. २०१२), **अँध्यारो गल्लीको साँघुरो मोड** (रचना वि.सं. २०४४), **आधि रातको बाजी, आत्मत्याग** पर्दछन् ।

उपर्युक्त नाटकहरूमध्ये **सीता-स्वयम्बर** नाटकको मञ्चन वि.सं. २००६ मा चावहिलमा सात दिनसम्म भएको थियो । यस नाटकको प्रकाशन भने वि.सं. २०५९ मा हुन पुग्यो । त्यसैगरी **विजय** नाटक वि.सं. २०१० मा 'नृत्यालोक नाटक सङ्घ' द्वारा मञ्चित भएको जानकारी पाइन्छ । यस नाटकको प्रकाशन वि.सं. २०१९ मा भएको हो । भगवान् बुद्धको जीवन चरित्रमा आधारित **शान्ति दूत** नाटक बौद्ध सम्मेलनमा भाग लिन आएका देश-विदेशका बुद्धमार्गी अभ्यागतहरूको स्वागत-सम्मानमा सिंहदरबार नाच घरमा वि.सं. २०१३ मा प्रदर्शित गरिएको थियो । यो नाटक अबै अप्रकाशित रहेको छ । सङ्ख्यात्मक दृष्टिले खेतालालाका **विजय** (वि.सं. २०१९) र **सीता-स्वयम्बर** (वि.सं. २०५९) गरी दुई नाटकहरू मात्र प्रकाशन भएको छ (जोशी, २०६७ : भूमिका पृ. ७) ।

फणीन्द्रराज खेतालाले वि.सं. १९९९ देखि दुःखात्मक सुखान्त तथा दुःखान्त प्रकृतिका पूर्णाङ्की नाटकहरू लेखेर नाट्य यात्रा आरम्भ गरेका हुन् । नाटक लेखनलाई विश्राम दिदै वि.सं. २०११ देखि खेतालाला एकाङ्की नाटक लेखनतर्फ उन्मुख भए । खेतालालाको एकाङ्कीहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकामा छापिन थाले । त्यसरी वि.सं. २०११ देखि फुटकर रूपमा छापिएका एकाङ्कीहरू संग्रहित गरी खेतालाले **नागफणी र स्वास्नीमान्छे** नामक एकाङ्की सङ्ग्रह वि.सं. २०२८ सालमा प्रकाशित गरेका छन् । उनले वि.सं. २०२९ पछि लेखिएका एकाङ्कीहरूलाई भने सङ्ग्रहित गरी वि.सं. २०४३ मा **मूर्ति बोल्छ** नामक एकाङ्की सङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित गरेका छन् (उपाध्याय, २०४८ : पृ. १८) ।

यसरी हेर्दा खेतालालाका हालसम्म दुईवटा मात्र एकाङ्की सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । यी बाहेक खेतालाला केही एकाङ्की सङ्ग्रहहरू अप्रकाशित रहेको जानकारी पाइन्छ । खेतालालाका अप्रकाशित एकाङ्की सङ्ग्रहहरूमा **नीलो कोण** (सातवटा एकाङ्कीहरूको

सङ्ग्रह), **खेतालाका एकाङ्की** (सात एकाङ्कीहरूको सङ्ग्रह), **ऐतिहासिक एकाङ्की** (सात एकाङ्कीहरूको सङ्ग्रह) पर्दछन् (जोशी, २०६७ : भूमिका पृ. ७) ।

३.३.३ संस्मरणकार व्यक्तित्व

आफूले विभिन्न अवस्था र समयमा अनुभव गरेका घटनाहरूलाई संस्मरण गरी लेखेको खेतालाको संस्मरणात्मक निबन्धहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । तिनै प्रकाशित संस्मरणात्मक निबन्धहरू वि.सं. २०६२ सालमा **आफैलाई टेकेर हिँड्दा** नामक सङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित भएको छ । यसका साथै खेतालाले संस्मरणात्मक लेखहरूको सङ्ग्रह **केही संस्मरणहरू** रचना गरेको सूचना पाइन्छ, तथापि यो कृति अझै प्रकाशनमा आएको देखिँदैन (जोशी, २०६७ : भूमिका पृ. ८) ।

वि.सं. २०४३ सालमा 'रत्नश्री' पत्रिका (वर्ष २४: ३, वि.सं. २०४३) मा प्रकाशित "मभित्रको खेताला र म" शीर्षकको आत्म परिचयात्मक निबन्धमा खेतालाले 'रत्नश्री पुरस्कार' समेत प्राप्त गरेका छन् (खेताला, २०६७ भूमिका पृष्ठ ८) । यो संस्मरणात्मक निबन्ध पनि **आफैलाई टेकेर हिँड्दा** (वि.सं. २०६२) मा सङ्कलित छ (खेताला, २०६२: पृ.२२) ।

३.३.४ निबन्धकार व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेताला मूलतः कवि, नाटककार तथा एकाङ्कीकार व्यक्तित्व हुन् । यिनले विभिन्न समयमा निबन्ध लेखेको जानकारी पाइन्छ । तथापि यिनका कुनै निबन्धात्मक कृति भने प्रकाशित भएको देखिँदैन । खेतालाद्वारा लेखिएका पाँचवटा निबन्धहरूको सङ्ग्रह **खेतालाका निबन्ध** अप्रकाशित अवस्थामा रहेको सूचना कुमार बहादुर जोशीद्वारा सम्पादित **खेतालाको कविता** (वि.सं. २०६७) कविता सङ्ग्रहमा दिइएको छ (जोशी, २०६७ : भूमिका पृ. ७) ।

३.३.५ कथाकार व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेतालाको लेखन आख्यान क्षेत्रमा सशक्त भएको पाइँदैन । यिनले लेखेका पाँचवटा कथाहरूको सङ्ग्रह **खेतालाका कथा** अप्रकाशित रहेको सूचना पाइन्छ (जोशी, २०६७ : भूमिका पृ. ७) । खेतालाले विभिन्न समयमा रचेका फुटकर कथाहरू 'सिपाही' पत्रिकामा प्रकाशन भएको जानकारी पाइए पनि हाल ती कथाहरू प्राप्त हुन सकेको छैन (खेतालाका जानकारी अनुसार) ।

३.३.६ सम्पादक तथा प्रकाशक व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेतालाले साहित्यिक लेखनका अतिरिक्त सम्पादनको कार्य पनि गरेका छन् । यस सन्दर्भमा वि.सं. २००९ को माघ महिनामा 'जय बागेश्वरी पुस्तकालय'ले वृहद् कवि सम्मेलन गरेको थियो । उक्त सम्मेलन महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाको सभापतित्वमा भएको थियो । उक्त सम्मेलनमा सुनाइएका कविताहरूलाई खेतालाले वि.सं. २०१० मा गोविन्द वियोगीसँग मिलेर सम्पादन गरी **नव पद्म सङ्ग्रह** नामक कविता सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् । वि.सं. २०१६ सालमा खेतालाले कमल घिमिरेसँग मिलेर 'फिलिङ्गो' नामक समाचार पत्रको सह-सम्पादन गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी वि.सं. २०५२ मा 'प्रेमका कविता' नामक कविता सङ्ग्रहको सम्पादन गरी खेतालाले आफूलाई कुशल सम्पादक व्यक्तित्वका रूपमा चिनाएका छन् (जोशी, २०६७ : भूमिका पृ. ८) ।

३.४ साहित्येत्तर व्यक्तित्व

खेतालाले जीवनमा अनेक क्षेत्रसँग सम्बद्ध र क्रियाशील भएर कार्य गरेका छन् । उनको लेखन क्षेत्र बाहेक अन्य व्यक्तित्व रुचि, पेसा, विभिन्न क्षेत्रहरूमा सहभागिता, आफ्नो प्रतिभाका कारण निर्माण भएको देखिन्छ । खेतालाको यिनै साहित्येत्तर व्यक्तित्वलाई निम्न लिखित प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

३.४.१ कृषि विशेषज्ञ व्यक्तित्व

खेतालाले साहित्यको खेतीमा उल्लेख्य सफलता हासिल गरेका छन् । त्यसैगरी खेती-किसानीमा पनि खेतालाले काठमाडौँ उपत्यकाको पाटनबाट कृषिमा विशारद (कृषि सम्बन्धी तालिम) लिएर वि.सं. २००१ देखि वि.सं. २००३ सम्म नेपाल सरकार (तत्कालीन श्री ५ को सरकार) को कृषि सेवामा विशेषज्ञ भई कार्य गरेको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा संलग्न रहँदा खेतालाले नेपालको पाल्पा, रिडी जस्ता पहाडी भू-भागहरूको समेत अवलोकन र भ्रमण गर्ने अवसर पाएका थिए । कृषि विशेषज्ञ भई कार्य गरेका खेतालाको साहित्येत्तर व्यक्तित्वमध्येको यो महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्व हो (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

३.४.२ शिक्षक व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेतालाले आफ्नो जीवनको अधिकांश समय शिक्षण पेसामा लगाएको देखिन्छ । यिनको साहित्येत्तर व्यक्तित्वको मूल प्राप्ति पनि शिक्षक व्यक्तित्व नै रहेको छ । शिक्षा क्षेत्रमा लागेर खेतालाले आफूलाई शिक्षाप्रेमी र समाजसेवी व्यक्तित्वका रूपमा

परिचित गराएका छन् । वि.सं. २००४ जेठ ४ गते काठमाडौंको चावहिलमा साथीहरू अर्जुन बहादुर बी.सी., कृष्ण बहादुर बी.सी., बटुकृष्ण बाग्ले, हीराकाजी जोशी जस्ता बुद्धिजीवी र समाज सेवीहरूसँग मिली 'विनायक पद्म मिडिल स्कूल' खोलेर खेताला शिक्षण क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् । खेताला उक्त स्कूलका संस्थापक सचिव र शिक्षक भई शिक्षण कार्य थालेका हुन् । यिनै साथीहरूसँग मिली वि.सं. २०१४ मा काठमाडौंको चावहिलमै 'मित्र रात्रि शिक्षालय' खोले । त्यस संस्थाको पनि प्रधान प्रबन्धक खेताला आफैं बने । वि.सं. २०१८ मा खेताला चावहिल छोडी फर्पिङ गए । फर्पिङमा रहँदा 'त्रिभुवन आदर्श विद्यालय' का अध्यापक तथा सुपरिवेक्षक भई शिक्षण गर्न थाले । वि.सं. २०३१ चैतसम्म त्यहाँ रही कार्य गरेका खेताला पुनः वि.सं. २०३२ वैशाखदेखि काठमाडौंको चावहिल आएर 'पशुपति मित्र माध्यमिक विद्यालय' का सहायक प्रधानाध्यापक हुँदै प्रधानाध्यापकको समेत कार्यभार सम्हाल्न पुगे । वि.सं. २०४६ देखि शिक्षण सेवाबाट अवकास लिएर खेताला जीवनको उत्तरार्द्धतिर विभिन्न साहित्यिक लेखनकार्य गर्दै आएका छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

३.४.३ प्रशासनिक व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेतालाको साहित्येतर व्यक्तित्वमध्येको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष प्रशासनिक व्यक्तित्व हो । खेतालाले प्राज्ञिक तथा शैक्षिक जिम्मेवारी सम्हाल्ने क्रममा प्रशासनका विभिन्न तहमा रही कार्य गरेका छन् । खेतालाले प्रशासनिक जिम्मेवारी सम्हाल्ने क्रममा वि.सं. २००४ जेठ ४ गतेदेखि 'विनायक पद्म मिडिल स्कूल' चावहिलका संस्थापक सचिव भएर कार्य गरेको देखिन्छ । उनले वि.सं. २०१४ देखि 'मित्र रात्रि शिक्षालय' चावहिलका प्रधान प्रबन्धक भई प्रशासन प्रमुख भएर कार्य गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०१८ मा फर्पिङ गएर उनले 'त्रिभुवन आदर्श विद्यालय' का सुपरिवेक्षक भई वि.सं. २०३१ सम्म कार्यभार सम्हालेका हुन् । त्यसपछि वि.सं. २०३२ सालमा पुनः काठमाडौंको चावहिलमा आई 'पशुपति मित्र माध्यमिक विद्यालय' का सुपरिवेक्षक भई वि.सं. २०३१ सम्म कार्यभार सम्हालेका हुन् । त्यस पछि वि.सं. २०३२ सालमा पुनः काठमाडौंको चावहिलमा आई 'पशुपति मित्र माध्यमिक विद्यालय' का सहायक प्रधानाध्यापक हुँदै प्रधानाध्यापकजस्तो शैक्षिक प्रशासन प्रमुख भएर खेतालाले कार्य गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०४६ सालपछि सम्पूर्ण सेवाबाट अवकास लिएर खेताला स्वतन्त्र जीवन यापन गर्दै आएका छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

३.४.४ राजनीतिक व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेताला वि.सं. १९९७ मा नेपालमा घटेको सहिद पर्वको घटना र भारतको स्वदेशी आन्दोलनबाट निकै प्रभावित भए । साथै विभिन्न अंग्रेजी, हिन्दी, नेपाली लेखकहरूका क्रान्तिकारी लेख-रचनाहरू पढी आफ्नो जीवनको केही समयलाई राजनीतितर्फ लगाए । खेताला वि.सं. २००४ देखि काङ्ग्रेसको राजनीतिक विचारधाराबाट प्रेरित भई त्यसको सक्रिय सदस्यसमेत बनेर राजनीतिक व्यक्तित्वका रूपमा प्रस्तुत भए । वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्र आउनु अगावै तत्कालीन राज श्री ५ त्रिभुवन दिल्ली सवारी भएपछि श्री ३ मोहन शमशेरका पालामा खेतालाले करिव डेढ महिना जति राजनीतिक बन्दीका रूपमा भद्रगोल जेलमा जेल जीवन भोगेका थिए । यद्यपि खेतालाको राजनीतिक जीवन भने उपलब्धिशून्य नै देखिन्छ । यो कुरा स्वयम् खेतालाको स्वीकारोक्ति पनि हो (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

“मेरा राजनीतिक जीवन जुनसुकै रूपमा रहेको होस् केवल चौध-पन्ध्र वर्ष रह्यो । यसबाट केही तीता-मीठा अनुभव बटुलिए तापनि म आफूले आफैँप्रति, मेरा परिवार अनि समाजप्रति पनि बेइमानी गरेको जस्तो अनुभव आजकाल हुन लागेको छ किनभने यसभन्दा अर्को कुनै क्रियाकलाप एवम् उत्पादनमूलक कार्यतिर संलग्न गराउन सकेको भए अवश्य केही हुने थियो होला जुन हुन पाएन । म जहाँको त्यहीँ जस्ताको त्यस्तै रहँ । यसबाट न त मलाई न परिवारलाई न समाजलाई नै केही फाइदा भयो । एउटा मानव शक्ति त्यसै बरालिएर खेर गयो (खेताला, २०६२ : पृ. १४) ।”

यसरी खेतालाको राजनीतिक जीवन वि.सं. २०१७ पौष १ गतेको राजनैतिक परिवर्तन पछि एक किसिमले पूर्णविराम नै लाग्न पुग्यो । यद्यपि राजनीति गर्ने समयमा खेतालाले वि.पी. कोइराला, मातृका प्रसाद कोइराला, गिरिजा प्रसाद कोइरालाजस्ता नेपालका चर्चित राजनीतिज्ञसँग सम्पर्क बढाउने अवसर पाएका थिए (खेताला २०६२, पृ. १४) ।

३.४.५ सामाजिक व्यक्तित्व

खेताला विद्यार्थी जीवनदेखि नै समाज सेवा गर्ने भावनाले प्रेरित भएका हुन् । खेताला वि.सं. २००४ देखि शिक्षण कार्यबाट समाज सेवामा लागी सामाजिक व्यक्तित्वका

रूपमा प्रस्तुत भए । वि.सं. २००४ जेठ ४ गते खेतालाले साथीहरू अर्जुन बहादुर बी.सी., बटुक कृष्ण वाग्ले, कृष्ण बहादुर बी.सी., हीराकाजी जोशीजस्ता शिक्षित एवम् समाजसेवी व्यक्तिहरूसँग मिली काठमाडौंको चावहिलमा 'विनायक पद्म मिडिल स्कूल' खोले । तिनै व्यक्तिहरूसँग मिली वि.सं. २०१४ मा चावहिलको ऐतिहासिक 'मित्रमण्डली' भवनमा 'मित्र रात्रि शिक्षालय' खोलेर खेताला सामाजिक व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित भए । चावहिलमा 'मित्र वाचनालय' (पुस्तकालय) खोल्न र 'मित्र मण्डल' (सामाजिक संस्था) स्थापित गर्न खेतालाको ठूलो योगदान रहेको देखिन्छ । 'अग्रगामी साहित्यिक मण्डल' खोलेर चावहिल क्षेत्रमा भएका युवाहरूलाई साहित्यतर्फ आकर्षित गर्न खेतालाकै प्रयास महत्वपूर्ण देखिन्छ । यस संस्थाका संस्थापक सदस्य हुँदै खेताला (वि.सं. २०१३ मा अध्यक्ष समेत बनेको देखिन्छ । वि.सं. २००७ मा 'नेपाल नाटक सङ्घ' का प्रचारक अध्यक्ष र वि.सं. २०१० मा 'नृत्यालोक नाटक सङ्घ' का अध्यक्ष भई खेतालाले सामाजिक क्षेत्रमा निकै योगदान दिएका छन् । वि.सं. २०२९ सालमा फर्पिङमा रहँदा 'फर्पिङ पुस्तकालय' को अध्यक्ष बनेर समाज हितकै निम्ति कार्य गरेको पाइन्छ । यस्तै विभिन्न सङ्घ-संस्थामा आवद्ध भई शिक्षण क्षेत्रका माध्यमबाट खेतालाले सामाजिक क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान दिएका छन् (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

३.४.६ बहुभाषिक व्यक्तित्व

फणीन्द्रराज खेताला आफ्नो मातृभाषा नेपालीमा साहित्यिक रचना गर्नका साथै बोलीचाली र भाषिक व्यवहार गर्न पोख्त छन् । यस अतिरिक्त खेतालाको बाल्यकालको तराईमा भएको बसाइले गर्दा नेपालका तराई क्षेत्रमा बोलिने मैथिली, अवधी, भोजपुरी जस्ता भाषाको राम्रो ज्ञान छ । त्यसैगरी भारतका विभिन्न ठाउँको भ्रमण र विभिन्न समयको अध्ययनले गर्दा अंग्रेजी, हिन्दीजस्ता भाषाको ज्ञान पनि खेतालामा पाइन्छ । खेताला उपत्यका भित्र निकै लामो समयदेखि बसोबास गरेर तथा साथीभाइको सङ्गतमा परेर नेवारी भाषा पनि जान्दछन् । यसरी सात-आठ भाषा-भाषिमा खेताला गफ गर्न सक्ने भएकाले उनलाई बहुभाषिक व्यक्तित्व भनेर चिन्न सकिन्छ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

३.५ निष्कर्ष

फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनमा घटित विभिन्न घटना र परिघटनाले यिनको व्यक्तित्वमा निकै प्रभाव पारेको देखिन्छ । समग्र जीवनका पक्षहरू, महत्त्वपूर्ण कार्यहरू र तिनबाट बनेको उच्च व्यक्तित्वले साहित्य लेखनका प्रभाव पार्नु स्वाभाविकै हो । नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएर बनेको खेतालाको साहित्यिक व्यक्तित्वले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएको देखिन्छ । खेतालाले कार्य क्षेत्रमा अँगालेका शिक्षक, प्रशासनिक सामाजिक राननीतिक जस्ता व्यक्तित्वले नेपाल र नेपालीको उन्नति तथा हितका लागि निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । अत्यन्त परिश्रमी, लगनशील र गहन विचारले खेतालाको व्यक्तित्वलाई उच्च विन्दुमा पुऱ्याएको छ । यिनको साहित्यिक व्यक्तित्वमध्ये कवि, नाटककार, एकाङ्कीकार र साहित्येत्तर व्यक्तित्वमध्ये शिक्षक, प्रशासनिक, सामाजिक व्यक्तित्व नै प्रमुख देखिन्छ । नेपाली साहित्य जगतमा उल्लेख्य योगदान दिन पुगेका खेताल वि.सं. २०६७ माघ १ गते यस संसारबाट सदाका लागि बिदा भएका छन् ।

चौथो परिच्छेद

कृतित्वको विश्लेषण

४.१ कृतित्वको परिचय

वि.सं. १९९४ को 'गोरखापत्र' मा 'पैसा' शीर्षकको कविता छपाएर नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका खेतालको साहित्यिक लेखन विभिन्न विधामा फैलिएको पाइन्छ । वि.सं. १९९४ देखि कविता लेखनलाई निरन्तरता दिदै आएका खेताल वि.सं. १९९७ देखि नाटक लेखनतर्फ आकर्षित भएका हुन् । यिनले सर्वप्रथम वि.सं. १९९९ मा **आदर्श जीवन** नाटक लेखेर पूरा गरेको जानकारी पाइए पनि हालसम्म यो कृति अप्रकाशित नै रहेको छ । नाटक लेखनमा मात्र सीमित रहेको र प्रकाशित हुन नसकेका कारण वि.सं. २०११ देखि खेताला एकाङ्की नाटक लेखनतर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ । जीवनको उत्तरार्द्धमा आएर विगतमा घटेका तिता-मिठा अनुभव सँगाल्दै खेताला वि.सं. २०३७ देखि 'सिपाही' पत्रिकामा 'भिल्के दाइ' शीर्षकको संस्मरण छपाएर संस्मरणात्मक निबन्ध लेखनतर्फ लागेको बुझिन्छ । त्यसैगरी विभिन्न समयमा साहित्यका अन्य विधा कथा, काव्य, गीतिकाव्य लेखनलाई पनि खेतालाले निरन्तरता दिएको जानकारी पाइन्छ (खेतालाबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

यस प्रकार खेतालाका नाटक, एकाङ्की कविता, संस्मरण विधाका कृतिहरू मात्र प्रकाशित भएका छन् भने अन्य विधाका कृतिहरू अप्रकाशित नै रहेको पाइन्छ । तिनै प्रकाशित भएका उपलब्ध कृतिहरूको यहाँ विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षक दिएर विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२. विजय नाटकको विश्लेषण

४.२.१ परिचय

वि.सं. १९९९ देखि नाटक लेखनतर्फ आकर्षित भएका फणीन्द्रराज खेतालाले **विजय** नाटकको रचना वि.सं. २००९ मा गरेका हुन् । वि.सं. २०१० मा 'नृत्यालोक नाटक सङ्घ' ले यस नाटकको मञ्चन गरेको जानकारी पाइन्छ । वि.सं. २०१९ मा आएर प्रकाशित **विजय** नाटक खेतालाद्वारा लिखित पहिलो प्रकाशित कृति हो । खेतालाले यस नाटकमा प्रस्तुत गरेको मूलपात्र विजयका नामबाट नै यस नाट्यकृतिको नाम **विजय** राखेका हुन् ।

यस नाटकको आयाम १२२ पृष्ठसम्म फैलिएको छ । यो नितान्त मौलिक, आदर्शवादी सामाजिक नाटक हो ।

४.२.२ कथावस्तु/ विषयवस्तु

‘विजय’ नाटक पाँच अङ्कमा विभाजित छ । ती पाँच अङ्कमध्ये पहिलो र दोस्रो अङ्कमा चार-चार दृश्यहरू छन् । त्यसैगरी तेस्रो अङ्कलाई तीन दृश्यमा विभाजन गरिएको छ भने चौथो र पाँचौं अङ्क पुनः चार-चार दृश्यमै विभाजित छन् । यसरी **विजय** नाटक पाँच अङ्क र उन्नाइस दृश्यमा संरचित छ ।

पहिलो अङ्कको दृश्य एकमा विजयले भिक्षा माग्दै गरेको अवस्थामा कान्तासँग भेट भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । यहीँबाट नाटकको आदिभाग सुरुवात हुन्छ । यसप्रकार अधिवढेको कथावस्तुमा अङ्क दुईको दोस्रो दृश्यमा बुढालाई विजयले आफ्नो भेट कान्तासँग भएको र आफूले उसलाई मन पराएको कुरा बताउँछ । अङ्क दुईकै तेस्रो दृश्यमा कान्ताले साथीहरू सुशीला र इन्दिरालाई आफूले माग्ने विजयलाई हृदयमा राखिसकेको कुरा बताउँछे । तर साथीहरूले कान्तालाई विजयसँग सम्बन्ध नगाँस्न सल्लाह दिन्छन् । तेस्रो अङ्कको दृश्य दुईमा विजयले बिनाकारण जड्याहा महीन्द्रबाट कुटाइ खान्छ । अङ्क चारको दोस्रो दृश्यमा बुढाले कान्तालाई विजयले मन पराएको कुरा बताए पनि कान्ता यो प्रेम सफल हुने कुरामा सशङ्कित बन्छे । यहीँबाट कथावस्तुले मध्य भागको आरम्भ गर्छ । चौथो अङ्कको दृश्य तीनमा दाजु रमेश र भाउजू मायासँग कान्ताको प्रेम प्रसङ्गमा निकै बहस चल्छ । यही अङ्कको दृश्य चारमा विरामी भएको विजयलाई भेट्न कान्ता पुगेपछि ती दुई बीच प्रगाढ सम्बन्ध स्थापित हुन्छ । दाजु रमेशले पनि कान्ताले विजयसँगै बस्ने अठोट गरेको चाल पाएपछि कान्तालाई स्वतन्त्र छाडिदिन्छ । यसपछि नाटकको कथावस्तु अन्त्यतर्फ मोडिन्छ । अङ्क पाँचको दृश्य चारमा आफ्नो बुबा बुढाबा गाडी दुर्घटनामा परेर मृत्युसँग लडिरहेको थाहा पाएपछि विजय र कान्ता त्यहाँ पुग्छन् । त्यही अवसरमा विजय र कान्ताको हात एकठाउँमा मिलाएर बुढाबाले प्राण त्याग गर्छन् र कथावस्तु टुङ्गिन्छ । केही दुःखात्मक अवस्थाबाट कथावस्तु समाप्त भए पनि नायक नायिकाको मेलबाट कथावस्तुले सुखान्त हुने अवसर पाएको छ ।

यसरी **विजय** नाटकको केन्द्रीय विषय भिक्षावृत्तिको दर्शन हो भने परिधीयमा प्रेम-प्रसङ्गलाई समेटेर कथावस्तुलाई एकैसाथ अधि बढाइएको छ । संयोगान्त र उत्पाद्य

विषयवस्तुमा आधारित यस नाटकमा खेतालाले विजय जस्तो निकृष्ट पात्रलाई नायकका रूपमा स्थापित गरेर पूर्वीय नाट्य मान्यतालाई पन्छाएको देखिन्छ । वर्गसङ्घर्ष र सामाजिक विषयवस्तुले प्रवेश पाएकाले यो नाटक आधुनिक मौलिक नाटकका पंक्तिमा उभिएको छ ।

४.२.३ पात्र/चरित्र-चित्रण

विजय र कान्ता यस नाटकका प्रमुख पात्र हुन् । सहायक पात्रका रूपमा बुढाबा र रमेश देखा पर्छन् भने अन्य गौण पात्रहरूमा माया, बज्यै, धन, कृष्ण, सुशीला, इन्दिरा, महीन्द्र, बाबुचा, डाक्टर, गाइने आदि रहेका छन् ।

विजय यस नाटकको मूलपात्र वा नायक हो । खेतालाले विजयलाई सूत्रधारको रूपमा पनि प्रयोग गरेका छन् । नाटकको आदिदेखि अन्त्य भागसम्म विजयको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । त्यसैले ऊ बद्ध, मञ्चीय, पुरुष पात्रका रूपमा देखिन्छ । सत्ताइस वर्षीय युवक विजय पैसा मागेर आफ्नो गुजारा चलाउँदै आएको हुन्छ । यस क्रममा यसको भेट कलेजमा पढ्दै गरेकी छात्रा कान्तासँग हुन्छ । पैसा माग्ने क्रममै उसले कान्तालाई एकोहोरो हेरिरहन्छ । त्यहीँबाट ऊभित्र कान्ताप्रति प्रेमको आँकुरा पलाउँछ । उसले पैसा माग्दै गर्दा कतिजनाको गाली-बेइज्जती र कतिजनाको सहानुभूति प्राप्त गरेको देखिन्छ । ऊ केही शिक्षित र साहित्यिक व्यक्तित्व हुनाले गाली गर्नेहरू प्रति दार्शनिक विचार व्यक्त गर्दै भन्छ :

“हामी मागी खानेको पनि आफ्नो अस्तित्व छ । विचारधारा छ, सिद्धान्त छ । यो पनि एउटा समाज हो । वर्णाश्रम व्यवस्थामा पाँचौँ वर्ण (पृ. २७) ।”

विजयले कान्तासँगको वार्तालापमा केही मार्गदर्शन पाउँछ भने उसैसँग जीवन बिताउने अठोट पनि गर्छ । फलस्वरूप उसले प्रेममा सफलता पाएर आफ्नै बाबु बुढाबाका हातबाट कान्ताको हात थाम्न पुग्छ । यसरी विजयलाई एक दार्शनिक, कवि, साहित्यिक, माग्ने व्यक्तित्वका रूपमा यस नाटकभित्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

रमेशकी बहिनी कान्ता एक्काइस वर्षीया कलेजकी छात्रा हो । नाटकको आदिदेखि अन्त्य भागसम्म कान्ताको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेकाले ऊ बद्ध, मञ्चीय, नारी पात्रका रूपमा यस नाटकभित्र उपस्थित भएकी छ । नायिकाको भूमिका निर्वाह गरेकी कान्ता कोमल हृदय भएकी व्यक्ति हो । विजय जस्तो माग्ने केटासँग प्रेम गर्न पुगेकी कान्ता आफ्नो प्रेमलाई सफल तुल्याउन परिवारसँग विद्रोह गर्न पनि पछि परेकी छैन । कान्तामा पनि बौद्धिकता,

दार्शनिकता जस्ता गुण पाइन्छ । कान्ताले शिष्ट प्रेमलाई अँगालेकाले ऊ सफल प्रेमिका बनेर यस नाटकमा प्रस्तुत भएकी छे ।

नाटकको अन्त्यमा पुगेपछि आफ्नो परिचय खोल्ने बुढाबा यस नाटकको सहायक पात्र हो । विजयका बाबु बुढाबाले कान्ता र विजयको मिलनलाई अन्त्यमा पुगेर सफल तुल्याइदिएको पाइन्छ । उसको भूमिका यस नाटकमा महत्त्वपूर्ण देखिएकाले बुढाबालाई सहायक, बद्ध, मञ्चीय पुरुष पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

रमेश कान्ताको दाजु हो । उसले कान्ताको व्यवहारप्रति आलोचनात्मक समर्थन जनाउँदै कान्तालाई स्वतन्त्र छाडिदिएको छ । यस नाटकमा रमेश बद्ध, मञ्चीय, सहायक पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ ।

माया कान्ताकी भाउजू र रमेशकी पत्नी हो । आफ्नो कूल-मर्यादालाई जोगाई राख्न उसले सक्दो प्रयत्न गरे पनि रमेश र कान्ताका सामु विफल भएकी छे । यस नाटकमा रहेको कथावस्तुले उसलाई नकारात्मक पात्रका रूपमा चित्रित गरेको पाइन्छ । ऊ बद्ध, मञ्चीय नारी पात्रका रूपमा यस नाटकमा उपस्थित भएकी छे ।

महीन्द्र यस नाटकमा खल पात्रका रूपमा देखा पर्छ भने ऊ लगायत अन्य पात्रको गौण भूमिका नै देखिन्छ ।

४.२.४ संवाद

विजय नाटकको संवादमा गतिमयता, दार्शनिकता, बौद्धिकता र वस्तुगतता पाइन्छ । सामान्य पात्रलाई पनि गहन शब्दको भार बोकाएर खेतालाले यस नाटकको अभिनय पक्षलाई केही फितलो बनाएको देखिन्छ । जस्तै अशिक्षित पात्र बुढाको संवाद :

बूढा- “यो संसार त प्रयोगशाला हो । ... फलको आशाले मात्र कर्म गरिन्न । यदि त्यसो गर्न खोज्यो भने तिम्रीलाई यो संसारमा बस्ने कुनै अधिकार छैन (पृ. ९२) ।”

बौद्धिक वर्गमा पर्ने कान्ता, विजयजस्ता पात्रले बोलेको संवादमा दार्शनिकता र बौद्धिकताको मिश्रण पाइनु स्वाभाविक देखिन्छ । स्वकथनको प्रयोग, गीति लयको प्रयोग, कविताको प्रयोगले संवादमा खेतालाको कवित्वले स्थान पाएको देखिन्छ । जुन खेतालाको निजी वैशिष्ट्य पनि हो । यसले नाटकमा भने मौलिकता थप्ने कार्य गरेको देखिन्छ, जस्तै :-

विजय : “नजर उघाच्यो विश्व निहाच्यो

एक चीजका भेद अनेक,

पलक लगायो शून्य समायो

सब घट- घटमा एक ।” (पृ. १)

कतै कतै अनावश्यक र निरर्थक संवादको प्रयोग पनि यस नाटकमा पाइन्छ ,

जस्तै :

गाइने : “ए ... काले हजुर । सानेकी आमाले दिउरेमा तेल हाली । पल्लाघरे सुब्बाले दोटा पैसा ... काले हजुर ।” (पृ.६२)

४.२.५ द्वन्द्व

नाट्य सिद्धान्तका रूपमा द्वन्द्व नाटकको अनिवार्य तत्त्व हो । यसबिना नाटकमा गति र जीवन आउन सक्दैन । द्वन्द्व आन्तरिक र बाह्य दुई रूपमा देखिन्छ । यो एक व्यक्तिको अर्को व्यक्ति वा व्यक्ति समूहसँग र आफ्नै मनसँग पनि चल्छ (उपाध्याय, २०५५ : पृ. १७०) । प्रस्तुत **विजय** नाटकमा निम्न र उच्च वर्गको वर्गीय द्वन्द्वका साथै आन्तरिक तथा बाह्य

दुवै द्वन्द्वको प्रयोग भेटिन्छ । बाह्य दृष्टिकोणले समाजमा रहेका कथित उच्च वर्गबाट विजयले निकै थिचोमिचो सहनु परेको छ । माग्ने भएकै कारण विभिन्न व्यक्तिको हेला, तिरस्कार र कुटाइ सहन विजय विवश भएको छ । कान्ताले पनि दाजु रमेश र भाउजू मायासँग वाक्युद्ध गरेर प्रत्यक्ष द्वन्द्वलाई निम्त्याएको देखिन्छ । आन्तरिक द्वन्द्वको पीडाले कान्तालाई भित्र-भित्रै सताएपछि प्रेम असफल हुने स्थिति समेत देखा परेको छ । कान्ताले त्यस अवस्थालाई दर्शाउँदै भन्छे :

कान्ता : (आकाशतिर हेरेर) “ कसरी पार लाग्छ यो जीवनको नाउ ? ”

(पृ. ८२)

यस्तै आन्तरिक तथा बाह्य दुवै खाले द्वन्द्वको संयोजन यस नाटकभित्र पाउन सकिन्छ । अन्ततः कान्ताको प्रेमले विजय प्राप्त गरेपछि यस नाटकको मूल द्वन्द्व नै समाप्त हुन्छ ।

४.२.६ परिवेश

विजय नाटक वि.सं.२००७ पूर्व समाजले माग्नेलाई हेर्ने दृष्टिकोण र प्रेमलाई हेर्ने दृष्टिकोणप्रति परिलक्षित छ । यस नाटकमा तत्कालीन समाजको यथार्थ र सजीव चित्रण पाइन्छ । काठमाडौँका गल्ली, चोक र रत्नपार्कका छेउछाँउका ठाउँहरू यस नाटकमा परिवेश बनेर आएका छन् । मङ्सिर महिनादेखि चैत्र महिनासम्मको विभिन्न समयमा घटित घटनालाई खेतालाले नाटकीय विषयवस्तु बनाएका छन् । ठाउँ-ठाउँमा गरिएको स्थान वर्णनले गर्दा सामान्य सामाजिक जन-जीवनले युक्त ग्रामीण परिवेशको झल्को यस नाटकमा पाइन्छ, जस्तै:

“(बूढाबाको घर दिउँसो मध्याह्नतिर पिँढीमा सुकुल र राठी ओछ्याएको छ । आँगनको एकातिर गाई बाँधेको छ । विजय एकलै बसेर केही कुरा कल्पना गर्न मस्त छन् (पृ.११२) ।”

४.२.७ उद्देश्य

हरेक सामाजिक प्राणीको आफ्नै अस्तित्व हुन्छ । मानव जातिले प्राणीभित्र रहने संवेदनाको ख्याल गर्नु पर्छ । माग्ने एउटा सामाजिक प्राणी भएकाले भोक, निद्रा, दया, माया, प्रेमका भावना ऊभित्र जानु स्वाभाविक हो भन्ने कुरा खेतालाले यस नाटकभित्र प्रस्तुत गरेका मूलभूत पक्ष हुन् । यिनै पक्षहरूलाई यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गरी मानवलाई आदर्शतर्फ डोच्याउन खोज्नु नै यस नाटकको मूल उद्देश्य हो । सबैद्वारा डाँटिएको, तुच्छ्याइएको-हियाइएको जीवनको महानता दर्शाएर प्रयासशील, विचारशील दुनियाँलाई हतार लाउनुमा **विजय** सफल भएको छ । समतामूलक समाज निर्माणतर्फ जोड दिनु पनि यस नाटकको उद्देश्य देखिन्छ ।

४.२.८ भाषाशैली

विजय नाटकमा मूलतः बौद्धिक, तार्किक र दार्शनिक भाषाशैलीको प्रयोग पाइन्छ । ठाउँ-ठाउँमा कविता र गीतको प्रयोगले यस नाटकको भाषाशैलीलाई काव्यात्मक बनाएको देखिन्छ । सरल, सुबोध्य तथा उच्च भाषिक शिल्पमा यो नाटक प्रस्तुत भएको पाइन्छ, जस्तै :

“बिक्छ अहं र ममता

मानव र मानवता कतै,

युगको आह्वान सुनेर

हाँस्छ दानवता कतै ।” (पृ. ३२)

यस्तै प्रकारका गीत, कविता, सूक्ति, व्यङ्ग्योक्तिपूर्ण शैली, उखान-टुक्का आदिको प्रयोगले यस नाटकको भाषाशैली बोधगम्य बनेको देखिन्छ । जस्तै :

बुढा : “वीणाको तार कस्त कान निमोठ्ने पर्छ । ” (पृ. ३५)

४.२.९ निष्कर्ष

फणीन्द्रराज खेतालालद्वारा लिखित **विजय** नाटकको रचना वि.सं. २००९ मा भएको हो भने यसको प्रकाशन वि.सं. २०१९ मा भएको हो । यो नितान्त सामाजिक तथा मौलिक नाटक हो । वर्गीय द्वन्द्व र प्रेम प्रसङ्गमा आधारित यस नाटकलाई भिक्षावृत्तिको दर्शन भन्न सकिन्छ । पाँच अङ्क र उन्नाइस दृश्यहरूमा विभाजित **विजय** नाटकको नामकरण नायक

विजयका नामबाट गरिएको देखिन्छ । संयोगान्त कथावस्तुमा आधारित यस नाटकको भाषाशैली बौद्धिक, दार्शनिक र काव्यात्मक पाइन्छ । समतामूलक समाज निर्माणको अपेक्षा गरी लेखिएको **विजय** नाटक मौलिक, आदर्शवादी, सामाजिक नाटक हो ।

४.३ सीता-स्वयम्बर नाटकको विश्लेषण

४.३.१ परिचय

खेतालाद्वारा रचित **सीता-स्वयम्बर** नाटकको लेखन तथा मञ्चन वि.सं. २००६ मा भएको हो । यसको प्रकाशन भने वि.सं. २०५९ मा भएको हो । **रामायण** को बालकाण्डमा आधारित प्रसिद्ध कथावस्तुबाट मूल अंश लिई **सीता-स्वयम्बर** नाटकको रचना गरिएको हो । यस नाटकको आयाम ५१ पृष्ठसम्म फैलिएको छ । यस नाटकलाई प्रसिद्ध पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित मौलिक नाटकका रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.३.२ कथावस्तु/विषयवस्तु

सीता-स्वयम्बर नाटक वाल्मीकिद्वारा रचित **रामायण** को बालकाण्डमा आधारित कथावस्तुलाई प्रस्तुत गरी मौलिक ढङ्गबाट लेखिएको नाटक हो । प्रसिद्ध पौराणिक विषयवस्तु समेटिएको यस नाटकभित्र त्रेतायुगको समयमा अयोध्याबासी इशवाकु वंशीय राजा दशरथसँग मिथिला (जनकपुर) का राजा शिरध्वज जनकको नाता जोडिन पुगेको कथावस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकमा तीन अङ्क छन् भने हरेक अङ्कमा तीन-तीन दृश्यहरू छन् । यसरी तीन अङ्क र नौ दृश्यहरूमा यो नाटक विभाजित छ । पहिलो अङ्कका तीन दृश्यहरूमा अयोध्या नगरमा घटित सामान्य घटना तथा राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्नको जन्म भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएका छन् । दोस्रो अङ्कको तीन दृश्यहरूमा विश्वामित्रले राम र लक्ष्मणलाई लिएर गएको, अहिल्याले मुक्ति पाएको तथा राम र लक्ष्मणले राक्षसहरूको वध गरेको प्रसङ्गहरू उल्लेख गरिएका छन् । तेस्रो अङ्कको तीन दृश्यहरूमा विश्वामित्र आश्रमको वर्णन, मिथिला प्रदेशको वर्णन तथा जनकपुरमा सीताले रामलाई वरमाला पहिऱ्याएको वर्णन गरिएको छ । यस अङ्कको अन्तिम दृश्यमा परशुरामको क्रोधको प्रसङ्ग प्रासाङ्गिक कथावस्तुका रूपमा वर्णन गरिएको छ । यही अवस्थामा नाटकको अन्त्य भएको छ ।

आदि, मध्य र अन्त्यको क्रम मिलाएर घटनाक्रम प्रस्तुत गरिनु, राम जस्तो वीर, क्षेत्रीय पुरुषलाई नायकका रूपमा प्रस्तुत गरिनु संयोगान्त अवस्थामा नाटकको अन्त्य गरिनु आदि प्रसङ्गले यो नाटक पूर्वीय नाट्य सिद्धान्तमा आधारित नाटक हो भन्न सकिन्छ ।

४.३.३ पात्र/चरित्र-चित्रण

सीता-स्वयम्बर नाटकको आयाम सानो भए पनि यस नाटकभित्र धेरै पात्रहरूको उपस्थिति देखिन्छ । यस नाटकमा नायक तथा नायिकाको कार्य-व्यापारलाई भन्दा अन्य पात्रहरूको कार्य-व्यापारलाई प्राथमिकताका साथ प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यस नाटकको मूलपात्र नायक राम र नायिका सीता हुन् । मुख्य सहायक पात्रका रूपमा विश्वामित्र र लक्ष्मण देखिएका छन् । अन्य सहायक पात्रहरूमा वशिष्ठ, दशरथ, जनक पर्दछन् । त्यस्तै गौण पात्रहरूमा भरत, शत्रुघ्न, सुमन्त्र, मैत्रेय, सीताका साथीहरू जया, विजया आदि उपस्थित भएका छन् ।

नायक राम आयोध्याका राजा दशरथका ज्येष्ठ पुत्र हुन् । दोस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यबाट प्रत्यक्ष भूमिकामा देखा परेका राम क्षेत्रीय, वीर तथा कुशल नायक हुन् । उनले आफ्नो बल, बुद्धि अनुसार राक्षसहरूको नास गरी गौतम ऋषिकी पत्नी अहिल्याको उद्धार गर्न पुग्छन् । उनी जनकपुर पुगेर स्वयम्बरमा राखिएको शिवधनु उठाएर भाँची सीतासँग विवाह गर्न सफल भएका छन् । यसरी **सीता-स्वयम्बर** नाटकमा राम बद्ध, मञ्चीय, पुरुष तथा नायक पात्रका रूपमा देखिन्छन् ।

सीता यस नाटककी केन्द्रीय मूलपात्र नायिकाकी रूपमा देखिएकी छिन् । यस नाटकको नामकरण पनि सीताले रामलाई स्वयम्बर गरी वरमाला पहिर्‍याएकाले सीताकै कार्यव्यापारको केन्द्रीयतामा **सीता-स्वयम्बर** राखिएको हो । बद्ध, मञ्चीय, नारी पात्रका रूपमा सीतालाई यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । तेस्रो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा मात्र प्रत्यक्ष भूमिकामा देखा परेकी सीतालाई आज्ञाकारी पुत्री, कोमल हृदय भएकी सकुमारी कन्याका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

विश्वामित्र यस नाटकमा मुख्य सहायक, बद्ध, मञ्चीय तथा पुरुष पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । नायकको कार्यव्यापारलाई सफल बनाउन उनले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । विश्वामित्रले राम र लक्ष्मणलाई लिएर गई विभिन्न स्थानको भ्रमण गराएर राक्षसहरूको वध गर्न लगाउँछन् । रामबाट अहिल्याको मुक्ति दिलाउन लगाएर

सहयोगी भावना दर्शाएका विश्वामित्रले रामलाई स्वयम्बरमा राखिएको शिवधनु उचाल्न प्रेरित गरी राम र सीताको मिलनलाई सहज र सफल तुल्याएका छन् ।

यीबाहेक अन्य सहायक र गौण पात्रहरूले आ-आफ्नो भूमिकालाई कुशलपूर्वक निर्वाह गरी नाटकलाई संयोगान्त अवस्थामा पुर्‍याउन सहयोग गरेका छन् । प्रासाङ्गिक कथावस्तुमा नाटकको अन्त्यतिर देखा परेका परशुरामले केही नकारात्मक चारित्रको भूमिका निर्वाह गरेको देखिए पनि अन्ततः नायकको कार्यव्यापारलाई समर्थन गर्न पुग्छन् ।

४.३.४ संवाद

सीता-स्वयम्बर नाटकको संवाद सरल तथा स्वाभाविक छ । राज-घरानामा बोलिने अति उच्च आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग यस नाटकभित्र पाइन्छ । संस्कृत तत्सम शब्दको प्रयोग भाषिक लचकता, पात्र-अनुकूल संवादको प्रयोग यस नाटकका वैशिष्ट्य हुन् । सुललित र कोमल शब्दावलीको प्रयोगले संवादमा निखारपन आएको देखिन्छ । संवादका क्रममा लामा-लामा वाक्यहरूको गठनले अभिनेयतामा केही अवरोध पार्ने स्थिति देखिए पनि शब्दमा मिठास पाइने हुनाले त्यसबाट जोगिएको देखिन्छ । पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित यस नाटकमा संवाद भने त्यस अनुरूप नै प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ, जस्तै वशिष्ठसँग दशरथको संवाद :

दशरथ : (शिर निहुराएर) “प्रभु, आसन ग्रहण होस् । गुरुवर ! तपस्याले तप्त प्रभुको शरीरमा कुशलमङ्गल त छ ? यज्ञ-यज्ञादिमा कुनै विघ्नवाधा त आएको छैन ?” (पृ.१)

४.३.५ द्वन्द्व

सीता-स्वयम्बर नाटक द्वन्द्व प्रधान नाटक नभएकाले यसमा द्वन्द्वको निकै कम प्रयोग पाइन्छ । नाटकमा आन्तरिक तथा बाह्य दुवै द्वन्द्वको प्रयोग पाइने हुनाले यसमा पनि यी दुवै पक्षको चित्रण पाइन्छ । दशरथका मनभित्र पुत्र अभावको पीडाले द्वन्द्वात्मक स्थितिको सिर्जना गरेको पाइन्छ । पुत्र प्राप्ति वा अप्राप्ति हुने हो भन्ने आन्तरिक द्वन्द्व तथा अन्तरपीडाले उनलाई निकै सताएको देखिन्छ । यो पीडालाई उनले गुरु वशिष्ठसँग प्रत्यक्ष रूपमा दर्शाएका छन् । उता मिथिलाका राजा जनकभित्र सीताको विवाह हुने वा नहुने भन्ने स्थितिले आन्तरिक द्वन्द्वको सिर्जना गरेको पाइन्छ । यी दुवै पात्रको मनोकाङ्क्षा पूरा भए पछि अन्तरपीडा पनि हटेर गएका छन् । बाह्य प्रत्यक्ष द्वन्द्व सिर्जना गर्ने यस नाटकका खल

पात्र परशुराम हुन् । उनले लक्ष्मणसँग वाक्युद्ध गरी लक्ष्मणलाई मार्ने समेत धम्की दिन्छन् । यी दुई बीचमा भएको द्वन्द्वलाई रामले बुद्धिमतापूर्वक साम्य पारेका छन् ।

४.३.६ परिवेश

सत्य, त्रेता, द्वापर र कली यी चार युगको चर्चा हरेक पौराणिक ग्रन्थहरूमा पाइन्छ । यिनै चार युगमध्ये त्रेतायुगको अन्त्यतिर घटित घटनालाई यस नाटकमा विषयवस्तु बनाइएको छ । जुन घटनाको **रामायण** तथा **महाभारत**, **पुराण**, **रामचरित मानस** आदिमा उल्लेख गरिएको छ । भारतवर्षमा पर्ने कोशल, अयोध्या, मिथिला प्रदेश (जनकपुर) , कौशिकी प्रदेश, गण्डकी प्रदेश नै यस नाटकको कार्यपीठिका वा परिवेश बनेको छ । यसमा तत्कालीन राजा-रजौटाहरूको चाल-चलन, रीति-रिवाजलाई मौलिक ढङ्गमा नाटकीय रूप दिई सामाजिक दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.३.७ उद्देश्य

सीता-स्वयम्बर नाटक लेखनको उद्देश्य तत्कालीन समाजलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नका लागि हो भन्ने खेतालाको स्वीकारोक्ति छ । यसका अतिरिक्त धर्म-संस्कृति र परम्पराको सम्वाहकका रूपमा यस नाटकलाई लिन सकिन्छ । रामको त्याग-मर्यादा, सीताको सतित्व-मर्यादा, तथा आदर्शहरू नारी-पुरुषमा हुनु पर्ने गुण हुन् । यसको अनुपालनबाट नै समाज असल बन्न सक्छ भन्ने दर्शाउनु नै यस नाटकको मूल उद्देश्य हो ।

४.३.८ भाषाशैली

यस नाटकको भाषाशैली सरल, सहज र काव्यात्मक सौन्दर्यले उच्च छ । राजा-रजौटाहरूले व्यवहारिक रूपमा प्रयोग गर्ने भाषिक शब्दहरू यस नाटकमा पात्रानुकूल नै प्रयोग गरिएका छन् । यस नाटकमा पौराणिक विषयवस्तु वर्णित भएकाले सोही अनुसारको संस्कृत तत्सम शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । भाषिक व्यवहारमा पात्र अनुसार मिठासपूर्ण भाषाका साथै क्रूरतापूर्ण शब्दहरूको समेत प्रयोग भएका छन् । यस्ता केही संवादहरू उदाहरणका निम्ति यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ, जस्तै :

सारङ : “आज्ञा शिरोपर गुरुदेव ।” (पृ. २८)

परशुराम : “मलाई कसैले दोष नदिनु । आज म यो ठीठ एवम् मूर्ख छाउराको शिरच्छेदन नगरी छोड्दिन । यसको हत्याको आरोप मलाई कसैले नलगाउनु ।” (पृ. ४९)

यस्ता शब्दहरूको प्रयोग र भाषिक विशिष्टता यस नाटकको मौलिक पक्ष हुन् ।

४.३.९ निष्कर्ष

खेतालाद्वारा वि.सं. २००६ मा रचित **सीता-स्वयम्बर** नाटकको प्रकाशन वि.सं. २०५९ मा भएको हो । मूल रूपमा पौराणिक विषयवस्तुलाई ग्रहण गरी मौलिक ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको यस नाटकमा त्रेता युगकालीन राजा-रजौटाहरूको चाल-चलन, व्यवहारलाई सामाजिक दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गरिएको छ । रामले सीतासँग विवाह गरेको प्रसङ्गलाई केन्द्रबिन्दुमा राखी वाल्मीकिद्वारा रचित **रामायण**को बालकाण्डबाट केही अंश लिएर **सीता-स्वयम्बर** नाटक तयार पारिएको हो । आकारमा सानो भए पनि यस नाटकमा धेरै पात्रहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस नाटकले पूर्वीय नाट्यमान्यताको अनुकरण गर्दै वीर नायक, पौराणिक विषयवस्तु, सुखान्त कथावस्तु आदिलाई स्थान दिएको छ । व्यापक परिवेशलाई समेटेर तयार भएको यस नाटकमा सरल, सुललित र उच्च भाषाशैलीको प्रयोग पाइन्छ । खेतालाले तत्कालीन समाजलाई मनोरञ्जन दिने उद्देश्यले यो नाटकको रचना गरे पनि यस नाटकमा प्रयुक्त पात्र राम र सीताका माध्यमबाट समाजलाई आदर्शतर्फ उन्मुख हुन सन्देश दिएको छ ।

४.४ मूर्ति बोल्छ एकाङ्की सङ्ग्रहको विश्लेषण

फणीन्द्राज खेतालाका **नागफणी र स्वास्थ्यमान्छे** (वि.सं. २०२८) तथा **मूर्ति बोल्छ** (वि.सं. २०४३) गरी दुई एकाङ्की सङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । **नागफणी र स्वास्थ्यमान्छे** एकाङ्की सङ्ग्रह उपलब्ध नहुनाले यहाँ **मूर्ति बोल्छ** एकाङ्की सङ्ग्रहभित्र रहेका प्रमुख एकाङ्कीहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

साभा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित तथा एकाङ्कीकार फणीन्द्राज खेतालाद्वारा रचित **मूर्ति बोल्छ** (वि.सं. २०४३) एकाङ्की सङ्ग्रहभित्र ‘मूर्ति बोल्छ’, ‘अपाङ्ग को ?’, ‘नदी र खहरेको दोभान’, ‘असमयको आँधी’, ‘कुरो क्यै होइन’, ‘बा-आमा कि डैडी- मम्मी’, ‘सबै लोग्ने मानिस उस्तै हुन्’, ‘चौतारी अध्याय’, र ‘फियुज गएको इज्जत’ गरी नौवटा एकाङ्कीहरू सङ्ग्रहित छन् । यस सङ्ग्रहभित्र रहेको पहिलो तथा महत्त्वपूर्ण एकाङ्कीका आधारमा यस सङ्ग्रहको नाम **मूर्ति बोल्छ** राखिएको हो । यस कृतिको आयाम १७५ पृष्ठसम्म फैलिएको छ ।

मूर्ति बोल्छ

‘मूर्ति बोल्छ’ एकाङ्कीमा कला-साधकको प्रेरणाको स्रोत प्रज्ञा तथा कलाकार अमरले भोगेको आर्थिक आभावको पीडाबोध, मणिरत्नजस्ता साहूको शोषकी प्रवृत्ति लगायत अमरले प्रज्ञाको भौतिक तथा मानसिक नारी चाहना नबुझिदिएको प्रसङ्ग नै यस एकाङ्कीभित्र समानान्तर रूपले विषयवस्तु बनेर आएका छन् । मूल पात्र अमरको केन्द्रीयतामा प्रस्तुत यस एकाङ्कीमा प्रज्ञा अमरको प्रेरणा-स्रोत तथा आदर्श बनेर उपस्थित भएकी छे । कलाकार अमरको राष्ट्रियता, स्वाभिमान र श्रमलाई शोषण गर्न मणिरत्न आफ्ना दल-बलसहित विदेशी दलालका रूपमा उपस्थित भएको छ । छलकपट गरी अमरले बनाएको मूर्ति चोरेर मणिरत्नले अमरको सपना र अभिलाषालाई चकनाचूर बनाएको छ । आफूमाथिको कुठाराघात र अनैतिक हस्तक्षेप सहन अमर बाध्य भएको पाइन्छ । यस एकाङ्कीमा निकै लामा तथा छोटो संवादहरू वैचारिक, कवितात्मक तथा आकर्षक ढङ्गबाट प्रस्तुत भएका छन्, जस्तै :

“लक्ष्मी-नारायण लिई उड्न लागेका

गरुढ मूर्ति सहितको ढुङ्गे धारो

पाटन सुन्दरी चोकका

के यी नेपालको स्वर्ग युगको

कथा भन्दैनन् ?

हामी नेपाली मात्रका आराध्य

पशुपतिलाई हेर त

के यहाँ स्पन्दन छैन जीवनको ?” (पृ. ६)

यस एकाङ्कीको भाषाशैली विशिष्ट, बोधगम्य तथा सरल छन् । सामाजिक परिवर्तनमा देखिने वर्गीय द्वन्द्वका साथै नायिका प्रज्ञामा आन्तरिक द्वन्द्वको स्पर्श देखिन्छ । आफ्नो नेपालीपनले युक्त गरिमा र स्वाभिमानलाई भुक्त नदिने अठोट बोकेको युवा वर्गको प्रतिनिधि पात्र अमरलाई समाजमा कथित ठूला-ठालू, साहू-महाजन मणिरत्नबाट गरिएको शोषणको दर्पाफाँस गर्नु नै यस एकाङ्कीको मूल उद्देश्य हो । आफ्नो उद्देश्य प्राप्त गर्न सफल मणिरत्नले अमरलाई अभावको गर्तमा धकेलेर खल प्रवृत्तिलाई मलजल गरेको प्रस्तुति संगै यस एकाङ्कीको अन्त्य भएको छ । मूल रूपमा यथार्थलाई प्रस्तुत गरी सरल ढङ्गबाट गहन विषयवस्तुलाई यस एकाङ्कीमा समावेश गरिएको छ । तसर्थ ‘मूर्ति बोल्छ’ एकाङ्कीलाई यस सङ्ग्रहकै प्रतिनिधित्व गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण एकाङ्की मान्न सकिन्छ । यसमा वैचारिक पक्षलाई विशेष महत्त्व दिएको पाइन्छ ।

सबै लोग्ने मानिस उस्तै हुन्

‘सबै लोग्ने मानिस उस्तै हुन्’ एकाङ्कीमा एकाङ्कीकार खेतालाले नारीवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा सासू वर्गको पुरातन सोचका साथै अधवैसे गृहिणीलाई मध्यविन्दुमा राखी घर-होटलकी म्यानेजर्नी तुल्य प्रभुत्व प्राप्त यी अधवैसे नारीका कोणबाट केही शिक्षित बुहारी वर्गको नयाँ पुस्ताप्रति असन्तुष्टि प्रस्तुत गरिएको छ । शिक्षाका नाउँमा भौतारिएर हिँड्ने छोरीहरूप्रति असन्तुष्टि र असहमति प्रकट गर्नु यस एकाङ्कीका मूलभूत पक्ष हुन् । यस क्रममा नारीहरूको कोणबाट नरहरूप्रति आलोचना एवम् नारीकै पुस्ताअन्तर्गत आधुनिक युवा नारीहरूको गृहसंस्कृतिविहीन मूल्य सङ्कटको प्रस्तुति यस एकाङ्कीमा विषयवस्तु बनेर आएका छन् । सहरोन्मुख ग्रामीण परिवेशमा परिवार सहित शाखा अधिकृतको तलबबाट यस एकाङ्कीका मूलपात्र सुब्बा बाजेले जीविकोपार्जन गर्दै आएको देखिन्छ । छोराछोरीहरूलाई आधुनिक शिक्षा दिने सुब्बा बाजेका परिवार पुरातन तथा आधुनिक सोचका मध्यम बिन्दु हुन् । आ-आफ्ना स्वभाव तथा धारणा राख्ने पात्रहरूका बीच

वैचारिक द्वन्द्व भई परिस्थितिजन्य जय-पराजय र सम्झौताका धारमा तिनीहरू उभिएका छन् । पात्रानुकूल उचित संवादको संयोजन पनि यस एकाङ्कीको विशिष्ट पक्ष हो । जस्तै :

वरुण : “मलाई साह्रै लेट छ; चाँडो टिफिन र चिया चाहियो ।”

(पृ. ४९)

* * *

माने : “हेरि, मलाई घर जानु पर्ने जस्तो छ । घराट (घरबाट) बाउले बोलाइ पठाछन् । घरै जानु पर्छ कि क्या हो ।” (पृ. ४९)

एकाङ्कीकार खेतालाले यस एकाङ्कीभित्र एक शब्दका संवाददेखि एघार वाक्यसम्मको लामा संवादलाई समावेश गरेका छन् । यस एकाङ्कीको मूल विषयमा नारीवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको देखिन्छ भने एकाङ्कीका अन्य पक्षले मौकिलताको गरिमा बढाएको पाइन्छ । तसर्थ **मूर्ति बोल्छ** एकाङ्की सङ्ग्रहभित्र समावेश यो एकाङ्कीलाई महत्त्वपूर्ण एकाङ्कीका रूपमा लिन सकिन्छ ।

असमयको आँधी

मूर्ति बोल्छ एकाङ्की सङ्ग्रहभित्र सङ्ग्रहित ‘असमयको आँधी’ एकाङ्कीमा अन्य एकाङ्कीभन्दा भिन्न विषयवस्तु, परिवेश, द्वन्द्व आदिको संयोजन पाइन्छ । यो एकाङ्की तपोवनी सांस्कृतिक परिदृश्यमा आधारित छ । यसमा कण्व ऋषिले आफ्नी सहधर्मिणीको देवरप्रतिको वात्सल्य नबुझी उनको सतीत्वमा केहीबेर शङ्का गरेको प्रसङ्गलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । तीनजना पात्रहरूको उपस्थितिले पूर्णता पाएको यस एकाङ्कीमा कण्व ऋषि भ्रममा परी क्रोधपूर्ण स्थितिमा देखा परेका छन् । आफ्नो भाइ प्रगाध वयस्क उमेरमा आफ्नी पत्नीको काखमा बसेको देखेर सशङ्कित कण्वले पत्नी र भाइ दुवैलाई गाली गर्छन् । भाइ प्रगाध भने सानैदेखि माता-पिता विहीन भएकाले दाजु-भाउजूका आश्रयमा हुर्की तिनैबाट माया-ममता पाएका थिए । भाउजूको मातृवत् स्नेहमा परेर प्रगाधले आफ्नो वयस्क उमेरलाई भुल्दा दाजुको शङ्कालु घेराबाट उम्कन नपाएका हुन् । कण्व पत्नी पनि मर्यादामा रही देवरप्रति मातृवत् स्नेहमा लिप्त रहँदा पतिको शङ्कालु दृष्टिपात उनमा परेको देखिन्छ ।

यसले गर्दा आन्तरिक र बाह्य दुवै द्वन्द्व प्रकट भएर तनावग्रस्त स्थितिको सिर्जना हुन्छ । जसमा कण्व ऋषिको प्रत्यक्ष संवादलाई यसप्रकार लिन सकिन्छ ।

कण्व : (क्रोधिएर कामेको स्वरमा पत्नीलाई सङ्केत गर्दै) “दुष्टे, यो क्या हो ? यो कुन चाला हो तेरो ? के तेरो लागि म मरें ?” (पृ. ७९)

साँस्कृतिक एकाङ्कीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको यस एकाङ्कीभित्र सोही अनुरूपको भाषाशैली चयन भएको पाइन्छ । जीवन्त संवादयुक्त यस एकाङ्कीमा संस्कृत तत्सम शब्दावलीहरूको प्रयोग अधिक मात्रामा पाइन्छ, जस्तै :

“तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा । ” (पृ. ७२)

* * *

“सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ।” (उही)

पौराणिक विषयवस्तु ग्रहण गरी आजको युग सुहाउँदो यथार्थ प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न एकाङ्कीकारले यस एकाङ्कीभित्र गरेको देखिन्छ । नारीको अस्मिता र इज्जतलाई पुरुषवर्गले गरि आएको शोषणमा नारीहरू निरीह बनी सहनु पर्ने बाध्यताबाट मुक्त हुन एकाङ्कीकारले आग्रह गरेको बुझिन्छ । यस एकाङ्कीको मूल उद्देश्य र सन्देश यसै अन्तर्गत समाहित भएको देखिन्छ । अन्य एकाङ्कीहरूभन्दा भिन्न विषयवस्तु, पात्र, परिवेश आदिको चयन गरिएको यस एकाङ्कीलाई **मूर्ति बोल्छ** एकाङ्की सङ्ग्रहभित्रको महत्वपूर्ण एकाङ्कीका रूपमा लिन सकिन्छ ।

बा-आमा कि डैडी - मम्मी

प्रस्तुत एकाङ्कीमा हाम्रो समाजमा हुर्कदै गएको सहरिया पश्चिमी संस्कृतिको मोहप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको पाइन्छ । नेपालीपन, संस्कृति, सभ्यता हाम्रो मौलिक पहिचान हुन् । यसलाई जोगाउनु हामी सबैको कर्तव्य भन्ने धारणा यस एकाङ्कीभित्र प्रतिबिम्बित भएको छ । यस एकाङ्कीका मूल पात्र माधव, उनको छोरा प्रकाश, साथी पद्मनाथ, नोकर धनवीर नेपाली सभ्यता जोगाउन अग्रसर देखिन्छन् भने माधवकी पत्नी जयन्ती र छोरी करुणा पाश्चात्य संस्कृति र सभ्यताको वकालत गर्ने पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । अभिजात माइती संस्कार बोकेकी पत्नीका पश्चिमीकृत रुचि, वेषभूषा,

खानपानका कारणबाट स्व-संस्कृतिप्रति सम्बेदनशील पतिले छोराछोरीसहित पारिवारिक वातावरणमा अप्ठ्यारा र अपमानको सामाना गर्नु परेको स्थिति यस एकाङ्कीमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । जीवन पद्धति र संस्कार स्वभावको प्रखर द्वन्द्वलाई यस एकाङ्कीभित्र समायोजन गरिएको पाइन्छ । सहरिया परिवेशलाई केन्द्रविन्दु बनाएर प्रस्तुत गरिएको यस एकाङ्कीमा पात्रानुकूल भाषाशैलीको प्रयोग संवादभित्र पाउन सकिन्छ । ठाउँ-ठाउँमा अङ्ग्रेजी शब्दावलीलाई नेपाली लिपिबाट प्रस्तुत गरेको पाइए पनि सामान्य पाठकका लागि संवाद जटिल दुरुह र दुर्बोध्य बन्न सक्छ, जस्तै :

जयन्ती : “घरमा हेभेन्ली आएट मस्फियर क्रियट गर्न खोज्नु युजलेस् छ ।”

(पृ.१०८)

यस एकाङ्कीभित्र एक शब्ददेखि सत्ताइस वाक्यसम्मको आयाममा संवादको विस्तृति पाइन्छ । कोरा नक्कल गर्न छाडी यथार्थ अँगाल्न सन्देश दिने उद्देश्यले रचिएको यो एकाङ्की आजको परिप्रेक्ष्यमा पठनयोग्य र महत्त्वपूर्ण सावित भएको देखिन्छ ।

फियुज गएको इज्जत

यस एकाङ्कीमा एक अभिजात परिवारमा रहेको जड्याहा पतिका कारणले घरको आर्थिक स्थितिमा विद्युतधाराको फियुज गई गृहिणीले भोगेको आर्थिक अभावको चित्रण प्रतीकात्मक व्यञ्जनासहित प्रस्तुत गरिएको छ । व्यसनी पतिका घरको इज्जत थाम्न पत्नीले आफ्नो बिहेको सगुनका लुगासमेत बेच्नु पर्ने अवस्था सिर्जना हुन आँटेको नारी सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दै एकाङ्कीकारले नारी जातिप्रति सहानुभूति प्रकट गरेका छन् । पात्रतर्फ दृष्टि दिँदा यस एकाङ्कीको नायक भीमसेन ४५ वर्षीय पुरानो भारदार वर्गको व्यक्तिका रूपमा परिचित छ । रक्सी सेवनबाट आफ्नो धन, मान-मर्यादा सबै समाप्त पारे पनि भीमसेनले भारदारी रवाफ भुल्न सकेको छैन । उसको चारित्रिक कमजोरीले पत्नी मीरा, छोरी विमला, नोकर गजवीर लगायत छिमेकीहरूसमेत आर्थिक तथा व्यवहारिक पक्षबाट पीडित बनेका छन् । पत्नी मीराले छिमेकी अलैंचीबाट लिएको कर्जा तिर्न बिहेको सगुन नै सुम्पन लाग्दा साथी सुदर्शनसहित बाहिरबाट आएको भीमसेनले देखेपछि आफू पतित भएको अनुभव गर्छ । पत्नी, छोरी र नोकर गजवीरको भनाइले भीमसेनको आँखा खुलेपछि अबका दिन अवश्य सुखमय हुनेछ भन्नेमा ऊ आशावादी बनेको छ । वि.सं. २००७ मा नेपालमा आएको राजनैतिक परिवर्तनले भारदार वर्गको

जीवन-शैलीलाई नै परिवर्तन गरिदिएको अवस्थालाई यहाँ चित्रण गरिएको पाइन्छ । राजधानीको सामान्य स्थानलाई यहाँ परिवेश बनाइएको देखिन्छ । पात्रानुकूल उच्च-आदरार्थी शब्दावलीको प्रयोग संवादका क्रममा देखिएको छ । सरल, सुबोध्य भाषाशैलीले यस एकाङ्कीको संवादलाई गरिमा प्रदान गरेको पाइन्छ, जस्तै:

विमला : “म मुमालाई डाकेर ल्याउँछु है ।” (पृ.११५)

सहज कथ्य शिल्पमा संवाद संयोजन गरिएकोले एकाङ्कीकार खेतालाको शिल्पीमा निखार आएको पाइन्छ । लामा-छोटा दुवै खाले संवाद आवश्यकता अनुसार संयोजन गरिएको देखिन्छ । याथर्थबाट आदर्शतर्फ उन्मुख पात्रहरूका बीच वर्ग सङ्घर्ष र भिनो आन्तरिक द्वन्द्वले यस एकाङ्कीभित्र स्थान पाएको देखिन्छ । आफ्नो हैकमवादी प्रवृत्ति कायम राख्न नपाउँदा पीडित बनेको भीमसेन कुलतको शिकार बन्न पुग्छ । पतिबाट पाएको सास्ती सहेर बस्न बाध्य पत्नी मीराको स्थितिबाट पारिवारिक द्वन्द्वले चरमोत्कर्ष प्राप्त गरेको देखिन्छ । वर्गीय विभेदको अन्त्य र याथर्थलाई आत्मसात गरी आदर्शतर्फ उन्मुख हुन समाजलाई प्रेरित गर्नु नै यस एकाङ्कीको मूल उद्देश्य हो । राणाकालीन युगको अवसानपछि भारदार वर्गका दिनचर्या आदिलाई प्रस्तुत गर्नु, मार्मिक तथा गहन विषयले स्थान पाउनु, संवाद, भाषाशैली, द्वन्द्व जस्ता नाटकीय तत्वको विशिष्टता झल्कनुले ‘मूर्ति बोल्छ’ एकाङ्की सङ्ग्रहभित्रको प्रतीकात्मक शीर्षकले युक्त ‘फियुज गएको इज्जत’ एकाङ्कीलाई यहाँ महत्त्वपूर्ण एकाङ्कीका रूपमा लिइएको हो ।

निष्कर्ष

मूर्ति बोल्छ एकाङ्की सङ्ग्रह खेतालाको एउटा महत्त्वपूर्ण कृति हो । विविध सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक आदि विषयवस्तुलाई समेटेर प्रस्तुत गरिएको यस एकाङ्की सङ्ग्रहभित्र आर्थिक अवस्थाको कमजोरीका कारण पात्रहरूले भोगेका कारुणिक तथा मार्मिक अवस्थाको चित्रण पाइन्छ । नेपालका ग्रामीण तथा सहरिया परिवेशमा देखा परेका विकृति, विसङ्गति, कुरीति, दमन, शोषणको उजागर यस एकाङ्की सङ्ग्रहभित्रका एकाङ्कीहरूमा पाउन सकिन्छ । एकाङ्कीकारले पौराणिक तथा साँस्कृतिक पक्षलाई युग सुहाउँदो ढङ्गबाट एकाङ्कीका रूपमा परिणत गरी नाटकीय रूप दिएका छन् । कतिपय एकाङ्कीहरूमा नारीवादी दृष्टिकोण समेत प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । वस्तुतः सङ्क्रमणकालीन नेपाली समाजको यथार्थ परिदृश्यलाई रेखाङ्कित गर्दै सुधाराकाङ्क्षी आदर्श चेतलाई मुखरित गर्ने

चासो एकाङ्कीकारले देखाएका छन् । सहज कथ्यलाई उस्तै सहज भाषा, शैली, संवाद र नाटकीय बनोटद्वारा यी एकाङ्कीहरू प्रस्तुत भएका छन् । बालकृष्ण सम जस्तो परिष्कारवादी गोविन्द बहादुर मल्ल ‘गोठाले’ जस्तो यथार्थवादी-प्रगतिवादी, मोहनराज शर्माको जस्तो प्रयोगवादी नाटकका सापेक्षतामा खेतालाको नाट्य शिल्प हुबहु नमिले पनि आफ्नै मौलिकता, कल्पनाशीलता, कलात्मकता आदिले खेतालाका नाटक-एकाङ्कीहरूले पूर्णता पाएका छन् । खेतालालाई **मूर्ति बोल्छ** एकाङ्की सङ्ग्रहभित्रको कसीमा दाँजेर हेर्दा आदर्शोन्मुख यथार्थवादका अनुयायी भन्न उपयुक्त देखिन्छ ।

४.५ आफैँलाई टेकेर हिँड्दा संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहको विश्लेषण

फणीन्द्रराज खेतालाद्वारा लेखिएको **आफैँलाई टेकेर हिँड्दा** संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहको प्रकाशन वि.सं. २०६२ मा भएको हो । मुरारी बहादुर कार्की र मणिदेव भट्टराईद्वारा प्रकाशित प्रस्तुत कृतिमा शिव रेग्मीले ‘यति त भनूँ कि?’ शीर्षकमा भूमिका लेखेका छन् । एक्काइस वटा शीर्षक रहेको यस कृतिको आयाम ९० पृष्ठसम्म फैलिएको छ । विभिन्न समयमा लेखिएका तथा विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित संस्मरणहरूलाई सङ्कलित गरी यस कृतिमा समावेश गरिएको छ । यस सङ्ग्रहभित्र खेतालाले बाल्यजीवनका घटनाहरू तथा प्रौढ अवस्थासम्म आइपुग्दा आफूले भोगेको र अनुभव हासिल गरेका चिन्तन प्रधान वैचारिक संस्मरणहरू राखेका छन् । पाठकलाई भावुक तथा संवेदनशील तुल्याउने खेतालाका जीवनमा घटेका अत्यन्त मार्मिक घटनाहरू पनि यस सङ्ग्रहभित्र पाइन्छ । यस कृतिमा सङ्गृहीत सम्पूर्ण संस्मरणात्मक निबन्धहरूको अध्ययन नगरी प्रतिनिधि संस्मरणहरूको मात्र यहाँ विश्लेषण गरिएको छ :

अनुभूतिका क्षण

‘अनुभूतिका क्षण’ संस्मरण वि.सं. २०४८ को ‘रत्नश्री’ पत्रिकामा प्रकाशित भएको हो । पैंसठ्ठी वर्षे उमेर पार गर्दै गरेको अवस्थामा खेताला शिक्षण पेसामा संलग्न थिए । त्यही समयको एउटा घटनालाई लिएर खेतालाले आफू केही बेर क्रोधित बन्नु परेको र नेपालका राजनीति गर्ने नेताहरूको व्यवहारले आश्चर्य चकित बनाएको कुरा व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गबाट यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । आफ्नो हाकिम साथीलाई भेट्न पनि समय लिनु पर्ने र त्यसमा पनि पी.ए.द्वारा प्रहार गरिएको रुखो चन सहनु परेको प्रसङ्ग पहिलो र दोस्रो अनुच्छेदमा वर्णित छ । चौथो अनुच्छेदमा एक अभिभावकले आफ्ना छोरा-छोरीहरूलाई जानीजानी

शिक्षकहरूले फेल गराएको आरोप लगाएपछि खेताला आफू दुर्वासा बनेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । पाँचौँ अनुच्छेदमा एकजना मन्त्री कार्यक्रममा भाग लिन ढिलो आएको र नेपाली समय यस्तै हुन्छ भनी नेपालीपनको खिल्ली उडाएको सुन्दा आफूलाई रिस उठेको कुरा नै विषयवस्तु बनाएर खेतालाले प्रस्तुत गरेका छन् । छैठौँ अनुच्छेदमा मन्त्रीले दिएको भाषणमा अङ्ग्रेजी मिसिएकाले आफूजस्ता आम नेपालीले बाध्य भई नबुझे पनि सुन्नु परेको कुरा उल्लेख छ । यसरी विविध विषयलाई एकसाथ यथार्थपूर्ण शैलीमा प्रस्तुत गर्दै यस संस्मरणलाई खेतालाले वर्णनात्मक बनाएका छन् । यथार्थपूर्ण ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्ने क्रममा यसभित्र तत्सम, तद्भव र आगन्तुक भाषाहरूको प्रयोग पाइन्छ, जस्तै:

“यदि हामीले हाम्रो कन्ट्रीलाई डेभलपड कन्ट्रीको हाराहारीमा पुऱ्याउने हो भने, फस्ट स्टेजमा प्रत्येक भिलेजमा एजुकेटेड पिपुल तयार गर्नु पर्‍यो ।” (पृ.१२)

त्यसैगरी ‘निगाह’, ‘बरात’ जस्ता आगन्तुक शब्दका साथै ‘लौ’, ‘त’, ‘डुरडुराउनु’, ‘लुते’ जस्ता ठेट नेपाली शब्दहरूको प्रयोगले यस संस्मरणको भाषाशैली उत्कृष्ट बनेको छ । राज्यका मर्यादित पदासीन व्यक्तिहरूको कार्यशैली र व्यवहारमा सुधार हुनु पर्छ भन्ने धारणालाई यस संस्मरणमा व्यङ्ग्यात्मक रूपले प्रस्तुत गरिएको छ भने देशको शिक्षानीति सुदृढ हुनुपर्छ भन्ने तर्फ सङ्केत गरिएको छ ।

म भित्रको खेताला र म

खेतालालाई ‘रत्नश्री पुरस्कार’ (वि.सं. २०४३) दिलाउन सफल ‘म भित्रको खेताला र म’ शीर्षकको आत्मपरिचयात्मक संस्मरणात्मक निबन्ध वि.सं. २०४३ को ‘रत्नश्री’ पत्रिकामा प्रकाशित भएको हो । आफू एक्काइस वर्षको हुँदा ‘खेताला’ नाम राखेको सन्दर्भका साथै आफ्नो अध्ययन, कार्यक्षेत्र, राजनीति गर्दाको क्षणका संस्मरणहरू नै यसभित्रका विषयवस्तु हुन् । यस क्रममा ‘खेताला’ नाम राखेको सन्दर्भलाई खेतालाले ‘पागलपनको उपज’ भनेका छन् । अध्ययनका क्रममा पाठ्य-पुस्तकहरूको भन्दा अन्य लेख रचनातर्फ आफ्नो आकर्षण बढेकाले १० कक्षामा पढाइको क्रम छुटेको उल्लेख छ । राजनीति गर्दा समाज, परिवार र देशलाई केही फाइदा दिन नसकेको प्रसङ्गलाई खेतालाले यसभित्र समावेश गरेका छन् । खेताला आफू चौसठ्ठी वर्षको हुँदा बाल्यकालमा र युवा अवस्थामा अनुभव गरेका तथा भोगेका घटनाहरूलाई पनि यसभित्र समावेश गरेका छन् । खेतालाको दर्शन र कवित्वको

प्रभाव पनि यस संस्मरणभित्र पाइन्छ । शिक्षकको जीवनलाई परिभाषित गर्दै खेताला लेख्छन् :

“शिक्षक एउटा नदीको होइन, सागरको डुङ्गा खियाउने त्यस्तो माभी हो जो डुङ्गामै जीवन बिताउँछ तर अरुलाई आफ्नो इमान्दारीको भरमा विभिन्न दिशातिर जाने फरक स्वभावका यात्रुलाई पारि तारिदिन्छ ।” (पृ.१४)

यस्तै विविध विचारधारामा आधारित यस संस्मरणको भाषाशैलीतर्फ दृष्टि दिँदा ज्यादै सरल, रोचक र स्वाभाविक भाषाशैलीले युक्त भएको पाइन्छ । यो यस संस्मरण सङ्ग्रहभित्रको उत्कृष्ट संस्मरणात्मक निबन्धका दाँजोमा पर्दछ ।

आफैलाई टेकेर हिँड्दा

वि.सं. २०४९ को ‘दायित्व’ पत्रिकामा प्रकाशित यो संस्मरण समग्र कृतिकै प्रतिनिधित्व गर्ने संस्मरणात्मक निबन्ध हो । यस संस्मरणको नामबाट कृतिको नामकरण वा शीर्षक चयन गरिएको छ । यो संस्मरण मूलतः चिन्तन प्रधान तथा वैचारिक किसिमको छ । ७० वर्षको उमेरसम्म आइपुग्दा आफूले भोगेका तिता-मिठा अनुभवलाई खेतालाले विस्तृष्ट र विकीर्ण रूपले प्रस्तुत गरेका छन् । स्वदेशभित्र वि.सं. २०४६ मा भएको जनआन्दोलनको उपलब्धि तथा जनताको बलिदानी, विदेशमा हजको यात्रा गर्ने क्रममा भएको मानव हिंसा, इरानमा भूकम्पबाट भएको जन-धनको क्षति, आफ्नै भानिज भाइ माधवको मृत्युको खबरले आफूलाई बनाएको स्तब्धता, लगायत वि.सं. १९९० को भूकम्पबाट नेपालमा भएको जन-धनको क्षतिलाई नै खेतालाले पहिलो तथा दोस्रो अनुच्छेदको विषयवस्तु बनाएका छन् । राणाहरूको शासनकालमा जनताले नेपालमा भोगेको पीडालाई हिटलरको शासनसँग जोड्दै गान्धी तथा वि.पी.ले आफ्नो देशका निम्ति गरेको योगदानको चर्चा तेस्रो र चौथो अनुच्छेदका विषयवस्तु हुन् । धरणीधर कोइरालाको साहित्यिक व्यक्तित्वले आफूमा पारेको प्रभावलाई खेतालाले पाँचौं अनुच्छेदमा चर्चा गरेका छन् । छैठौं अनुच्छेदबाट वैयक्तिक विचारधारालाई चिन्तनमूलक ढङ्गले अधि साँदै खेताला लेख्छन्, “फूलको काम सुवास दिएर जानु जस्तो मानिसको काम राम्रो र जनहितको काम गरी जानु हो ।” (पृ.२४)

त्यसैगरी प्रगतिको अर्थ कर्तव्य र अधिकारको परिचालन हो । त्यसमा अरुलाई थिच्ने र मिच्ने कार्य गर्नु हुँदैन भन्ने खेतालाका मौलिक, दार्शनिक तथा चिन्तनमूलक धारणा यसभित्र प्रस्तुत भएका छन् । सरल तथा बोधगम्य भाषा शैलीमा विश्व परिवेशलाई समेट्दै

यो संस्मरण टुङ्गिएको छ । वर्णनात्मकता, कलात्मकता, वैचारिकताका दृष्टिले यो संस्मरण निकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

सूर्य दर्शन

वि.सं. २०४६ को 'दायित्व' पत्रिकामा प्रकाशित यो संस्मरणात्मक निबन्ध खेतालाको बाल्य जीवनमा घटित घटनासँग सम्बन्धित छ । राति आकाशमा देखिने ग्रह-उपग्रहको बारेमा आफूभित्र जागेको बाल जिज्ञासा साम्य पार्न बज्यैले चन्द्रमाको दागलाई कल्पवृक्ष भनेको स्मरणलाई दोस्रो अनुच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ । खेताला ६ वर्षको हुँदा बज्यैले सूर्यको दर्शन गरेर मात्र भोजन ग्रहण गरेको स्मरण गर्दै आजको समय भौतिक तथा वैज्ञानिक युगमा परिवर्तन भएपछि ती रुढिवादी परम्परा क्रमशः हट्दै गएको अनुभवलाई खेतालाले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । बज्यैको रुढिवादी हठले सात दिनको भरीमा सूर्यले दर्शन नदिँदा भण्डै दुर्घटना निम्त्याएको विषयवस्तु यस संस्मरणको केन्द्रीय कथ्य हो । बज्यैको सूर्य दर्शन गर्ने आकाङ्क्षा पूरा गर्न खेताला आफू र बहिनी त्रिपुरा एक पैसा पाउने आशमा सात दिनसम्म सूर्यतिर हेर्दै बसेको र बल्ल सूर्य देखिएपछि बज्यैलाई बोलाएर सूर्य दर्शन गराएको प्रसङ्गलाई खेतालाले यसभित्र प्रस्तुत गरेका छन् । बज्यैले सात दिनसम्म खाना नखानुले रुढिवादी विकृतिबाट कतिपय व्यक्तिले ज्यान जोखिममा पार्न सक्छन् भन्ने उदाहरण प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस घटनाले मान्छेबाट हुने अवैज्ञानिक संस्कारको पालना त्याग्न दिशाबोध गरेको पाइन्छ । वर्णनात्मक तथा चित्रात्मक प्रस्तुतिले यस संस्मरणको भाषाशैलीलाई बोधगम्य बनाएको छ । ग्रामीण कथ्य भाषाको यथार्थ प्रयोग यस संस्मरणमा पाउन सकिन्छ, जस्तै :

“अभै सूर्य नारान देखिएनन् ।” (पृ. ३१)

कतिपय ठाउँमा संस्मरणलाई नाटकीय शैलीद्वारा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ भने कुप्रथा त्याग्न यस संस्मरणले सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

आमा, मेरी आमा

वि.सं. २०५६ को 'दायित्व' पत्रिकाको 'साहित्यकार विशेषाङ्क' मा प्रकाशित यस संस्मरणमा खेतालाको भावुकपन उजागर भएको पाइन्छ । ८२ वर्षीय आमाको देहावसान हुँदाको समय स्मरण गर्दै खेतालाले आफूलाई यस घटनाले अत्यन्त मर्माहत, भावुक तथा सम्वेदनशील बनाएको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । आमाको निधन भएको तेन्ना दिनको रात

सुत्नु अधि कविता कोरेको र त्यसको शीर्षक 'आमालाई चित्तामा सल्काउँदा' दिएको उल्लेख गरेका छन् । सोही कविता यस संस्मरणमा समावेश गर्दै खेताला लेख्छन्—

“कतिले मलाई
कतिले आमालाई
भाग्यमानी भने
मैले सद्गत गर्न पाएँ
वा उनीले छोराबाट अग्नि पाइन्
तर,
भाग्यमानी को ?
चित्तामा सल्काउने छोरा
कि सल्कने आमा ?” (पृ. ४५)

खेताला आमाको कर्तव्य निष्ठालाई स्मरण गर्दै लेख्छन्—

“ती आमा
जसले मेरा मुखमा
पैलो दशधारा दूध चुसाइन्
उनैको मुखमा
म पैलो छोराले
अग्निपान गराएँ ।” (पृ. ४६)

यसप्रकार समाजमा रहेर आफ्नो कर्तव्यमा संलग्न हुँदा आफ्नो स्थान निर्धारणको खोजी गर्ने खेतालाको यस संस्मरणमा भावुकपन उजागर भएको छ । संस्मरणलाई संवेदनामय भावमा प्रकट गर्दै खेतालाले कवितात्मक भाषाशैलीद्वारा यस संस्मरणलाई बोधगम्य र सरल बनाएका छन् ।

दरबारकी दिदी

वि.सं. २०४५ को 'सिपाही' पत्रिकामा प्रकाशित 'दर्वारकी दिदी' शीर्षकको संस्मरणमा आफू सानो छँदा दर्वारकी दिदीको निकटमा रहेर व्यतित गरेको समय स्मरण गर्दै खेतालाले त्यसलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । खेताला नेपालको पूर्वी तराईमा पर्ने सर्लाहीको भेलही गाउँमा रहँदा त्यहाँ बस्न पुगेकी दर्वाणी दिदी त्यस अघि तत्कालीन राजपरिवारसँग सम्बन्धित थिइन् । उनैले राज-परिवारमा भएका घटनाहरू सुनाउँदा रमाइलो मानी सुन्ने गरेका खेताला ६५ वर्षपछि ती दिदीलाई आफ्नो आदर्श र प्रेरणाको स्रोत मान्न पुग्छन् । ती दिदीले त्यस समयमा खेतालालाई 'नेपाल जानू' (काठमाडौँ जानू) , 'राजा-रानीको दर्शन गर्नु' भनेको प्रसङ्गले राजा-रानी यस देशका राजनीतिक जगेर्ना र राष्ट्रिय जगेर्नाका मूल स्रोत रहेछन् भन्ने अनुभूति भयो । यस्ता राष्ट्रियता सम्बन्धी पाठ ती दर्वाणी दिदीबाटै सिकेको प्रसङ्गलाई खेतालाले यस संस्मरणमा समावेश गरेका छन् । आदर्श गुरु चिन्न समय लाग्दो रहेछ भन्दै ती दिदीलाई एउटा गुरुको दर्जा दिई यस संस्मरणलाई खेतालाले पूर्णविराम दिएका छन् । यस संस्मरणभित्र चित्रात्मक भाषाशैलीको संयोजन पाइनुका साथै ठाउँ-ठाउँमा तत्सम, र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भेटिन्छ, जस्तै,

आगन्तुक: अक्सर, करिब (पृ.५५)

संस्कृत भाषाका तत्सम शब्दहरू: दश वर्षाणि ताडयेत्, यथाक्रम, गोविन्दम् आदि (पृ.५६) ।

यिनै विविध विषयवस्तुलाई सरल, सहज तथा वैचारिक किसिमबाट प्रस्तुत गरिएकाले 'दर्वारकी दिदी' नामक संस्मरणलाई यस सङ्ग्रहको एउटा महत्त्वपूर्ण निबन्धका रूपमा लिन सकिन्छ ।

म मूक बनेँ

वि.सं. २०५० को 'महाँकाल स्मारिका' मा प्रकाशित यस संस्मरणमा खेतालाले आफू शिक्षक हुँदाको समयमा भोगेका र अनुभव गरेका विकीर्ण चिन्तनहरू समावेश गरेका छन् । तत्कालीन राणाकालको समयमा नेपाल लगायत विश्वका भारत, अफ्रिका जस्ता मुलुकहरूका जनता निरङ्कुशता र दासताबाट मुक्ति पाउन सङ्घर्ष गरिरहेका थिए । फलस्वरूप यी राष्ट्रहरूले सफलता र असफलता दुवैको स्वाद लिन पाए । नेपालले पनि केही समय गुमाएको प्रजातन्त्र वि.सं. २०४६ को आन्दोलनबाट पुनः प्राप्त गर्न सफल भयो भन्ने यस्तै राजनीतिक विषयवस्तु यसभित्र समावेश भएको पाइन्छ । राणाकालीन समयमा

यस्ता राजनीतिक घटनाहरूको अध्ययनमा बन्देज रहेको बेला खेतालाले वि.सं. २००० मा भारत पुगी राजनीति कर्मीका पुस्तक-कृति पढ्ने अवसर पाए । ती कृतिहरू नेपालमा प्रतिबन्धित थियो । ती कृति खेताला नेपालसम्म ल्याउन चाहन्थे । आँट गरेरै भए पनि खेतालाले गोर्कीको **मदर**, प्रेमचन्दको **गवन**, **गोदान** र **कर्मभूमि**, बंकिमको **आनन्द मठ** र धरणीधरको **नैवेद्य** कविता सङ्ग्रहलाई लुकाएर ल्याए । काठमाडौं भित्रिने क्रममा अड्डामा गएर सामान जाँच गराउँदा ती पुस्तक भेटेका कर्मचारीले **नैवेद्य** बाहेक अन्य सबै कृति फिर्ता गरिदिए । यसबाट खेतालाले तत्कालीन नेपालमा कर्मचारीले प्राप्त गरेको शिक्षा र ज्ञानमा कमजोरी रहेको थाहा पाए । त्यही कमजोरीका कारण लिनु पर्ने पुस्तक नलिई आफ्नो ज्ञानले भ्याएको एकमात्र कृति ती कर्मचारीले लिएको कारण खेताला मुक बन्न पुगेका हुन् । खेतालाको यात्रा संस्मरण पनि भन्न सकिने यस संस्मरणमा संवादात्मक वर्णनात्मक तथा कलात्मक भाषिक वैशिष्ट्य पाइन्छ । यसका साथै खेतालाको वैचारिक चिन्तनको सूक्ष्म प्रस्तुति पनि यस संस्मरणभित्र पाउन सकिन्छ ।

छानोमा ठडिएको त्यो करडे लट्टी

आफैलाई टेकेर हिँड्दा संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहको एउटा लामो संस्मरणात्मक निबन्धका रूपमा रहेको यस संस्मरणमा विज्ञानले विकासमा गरेको प्रगति सम्बन्धी प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ । यो विज्ञानको विकासवादी धारणासँग सम्बन्धित रहेको छ । जसलाई खेतालाले केही संस्मरणका रूपमा र केही वैचारिक चिन्तनका रूपमा यसभित्र प्रस्तुत गरेका छन् । संसारलाई नै चकित तुल्याउने विज्ञानको विकासको प्रभाव अभिजात भनाउँदा वर्ग र पैसावालाहरूमा मात्र परेको अनुभव स्मरणकारमा पाइन्छ । यस कुरालाई पुष्टि गर्दै स्मरणकारले ग्रामीण भेगका जनता सहरिया परिवेशका तुलनामा निकै पछि रहेको र ग्रामीण जनताको दिनचर्या गोरु-गाडा, धुलो-मैलोको सभ्यतामा पतकर र रछान सोहोरेर बित्ने गरेको उल्लेख गरेका छन् । त्यसका तुलनामा सम्पन्न सहरियाहरू रिमोट कन्ट्रोल, फोन, कम्प्युटर आदिमा रमेका पाइन्छन् । यो वर्गीय, क्षेत्रीय विभेदता अनन्त कालदेखि चलिरहेकाले निम्न वर्गको पहुँचबाट टाढा रहेको विज्ञानका विकास निरर्थक बन्न पुगेको कुरा यस संस्मरणमा औल्याइएको छ । यस प्रसङ्गमा जोडिएर आफ्नो घर छेउको ठूलो घरमा ठडिएको टी.भी. को एन्टिना सम्बन्धी प्रश्न गर्दै नातिनीले खेतालासँग त्यसको माग गरेपछि खेतालाले आफ्नो आर्थिक हैसियत नभएकाले त्यस एन्टिनालाई करडे लट्टी भनेर आफू पन्छिन चाहेको कुरा यसभित्र प्रस्तुत गरेका छन् । आफू यो देशको ९९% जनताको माझ

रहेको कुरा व्यङ्ग्यात्मक शैलीबाट प्रस्तुत गर्दै खेतालाले आफ्नो गरिबी हैसियत दर्शाएका छन् । यिनै विकीर्ण चिन्तनमा प्रस्तुत भएको यस संस्मरणको भाषाशैली व्यङ्ग्यात्मक, वर्णनात्मक हुनुका साथै बहकाउ किसिमको पाइन्छ । कतै-कतै विषयवस्तु छाडी बाहिरिएका बेला सचेत हुँदै खेताला लेख्छन् :

“कल्पना कोरल्दा म बाटो बिराएको बटुवा जस्तो अन्तैतिर पो बहकिन पुगें ।” (पृ. ६३)

फूललाई टिपेर होइन हेरेर माया गर

‘उन्नयन’ पत्रिकाको अड्क पाँचमा प्रकाशित यो संस्मरणात्मक निबन्ध अन्य संस्मरणभन्दा भिन्न दार्शनिक, वैचारिक, भावनात्मक एवम् संवेदनात्मक किसिमको रहेको छ । सात पृष्ठ लामो आयाममा फैलिएको यस निबन्धको शीर्षकलाई पुष्टि गर्दै खेतालाले फूल मन पराउने मानिस सबै हुन्छन् तर टिपेर सुँघ्नु राक्षसी वृत्ति हो भनेका छन् । बालक र फूललाई एउटै दाँजोमा राखी दुवैको मुस्कान निष्कपट, निश्छल र मोहक हुन्छ भन्ने धारणा खेतालामा पाइन्छ । फूल टिपेर सुँघेर मिल्काउने र राम्रा बालक देखेपछि भालाले रोपी माथि उठाएर हिँड्ने चंगेज खाँ, तथा आफ्ना भान्जाहरू मादै जाने कंसमा कुनै अन्तर नभएको सङ्केत खेतालाले यसभित्र प्रकट गरेका छन् । विश्व परिवेशको सन्दर्भमा अशान्ति, गरिबी, भ्रष्टाचार बढेको प्रति चासो प्रकट गरिएको पाइन्छ । साथै खेतालाले आफूले पनि विभिन्न समयमा फूलको माला लगाएर, फूल टिपेर पाप गरेको अनुभूति यसभित्र समावेश गरेका छन् । यिनै विविध विषयवस्तुले युक्त यस संस्मरणमा वर्णनात्मक भाषाशैलीको प्रयोग पाइन्छ । ठाउँ-ठाउँमा संस्कृत भाषाका पदावली, नेपाली उखानका साथै हिन्दीका शब्दावलीहरूको प्रयोग पाइन्छ, जस्तै,

“वसुधैव कुटुम्बकम्” (पृ. ७२), ‘कूपमण्डुकता’ (पृ. ७१) “अनाडीको पासा दाउ पच्यो खासा” (पृ. ६८), ‘देखा जाएगा’ (पृ. ७१)

निष्कर्ष

आफैलाई टेकेर हिँड्दा (वि.सं. २०६२) संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रह खेतालाका जीवनमा घटेका नितान्त वैयक्तिक घटनाहरूको श्रृङ्खला हो । यी घटनाहरूमा मौलिकता, काल्पनिकता, वैचारिकता पाउन सकिने आधारहरू पनि प्रशस्तै छन् । यसभित्र खेतालाका हर्ष-विष्मात्, आक्रोश, सुख-दुःख, हाँसो-रोदनका क्षणहरू अन्तर्निहित छन् । कतिपय

चिन्तनमूलक निबन्धहरूमा खेतालाको दार्शनिकता, कवित्व चेत, वैचारिकता, राष्ट्रियता, प्रकृति प्रेम, भावुकता पाउन सकिन्छ । यस सङ्ग्रहभित्र आफू बालक छँदा विगतमा घटेका घटनाक्रमहरूलाई जोड्दै युवा तथा प्रौढ अवस्थाका अनुभव र अनुभूतिको वर्णन खेतालाले कलात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् । यसभित्रका कतिपय संस्मरणहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा विषयवस्तु बाहिर गएर खेतालाले चेतनाप्रवाह भित्र्याउने चेष्टा गरेका छन् । कतै अत्याधिक वर्णनात्मकताले गर्दा मूल कथ्यलाई ओभरलैप गर्न खोजेको अनुभूति पाठक वर्गमा पर्न सक्छ । भाषाशैलीगत दृष्टिले हेर्दा भर्रो नेपाली शब्दहरूको प्रयोगका साथै तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको अत्याधिक प्रयोग पाइन्छ । याथर्थ्य प्रस्तुत गर्ने क्रममा चित्रात्मक भाषा शैलीको बेजोड प्रयोग भएको पाउन सकिन्छ । कतिपय संस्मरणमा खेतालाको कवित्व, नाटकीयता झल्कन्छ । यसभित्र प्रस्तुत गरिएका उच्चकोटिका संस्मरणहरूमा 'म भित्रको खेताला र म' ले खेतालालाई 'रत्नश्री' पुरस्कार दिलाएको छ भने **आफैलाई टेकेर हिँड्दा** संस्मरणले समग्र कृतिको भार वहन गरेको पाइन्छ । तसर्थ खेतालाको यो संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहलाई एउटा महत्त्वपूर्ण कृति मान्न सकिन्छ ।

४.६ खेतालाका कविता कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण

फणीन्द्रराज खेतालाद्वारा रचित **खेतालाका कविता** नामक फुटकर कविता सङ्ग्रह डा. कुमार बहादुर जोशीको सङ्कलन तथा सम्पादकत्वमा वि.सं. २०६७ मा 'नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान' ले प्रकाशित गरेको हो । यस कृतिमा डा. जोशीले 'खेतालाका कविता' का सम्बन्धमा शीर्षक दिएर भूमिका लेखेका छन् । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहमा खेतालाद्वारा वि.सं. १९९८ देखि वि.सं. २०४६ सम्म विभिन्न समयमा लेखिएका तथा विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित गरिएका कविताहरू सङ्कलित र सङ्गृहित छन् । ११० वटा फुटकर कविताहरू समावेश भएको यस कृतिको आयाम १९७ पृष्ठसम्म फैलिएको छ । यस सङ्ग्रहमा फुटकर रूपमा रहेका एक श्लोक छोटा कविताहरूका साथै पाँच पृष्ठसम्मको लमाइमा फैलिएको छोटो खण्डकाव्य भन्न सकिने एउटा 'एक पाला महासागरमा' नामक कविता पनि समावेश गरिएको पाइन्छ । यहाँ यस सङ्ग्रहभित्रका विषयवस्तु, मूल भाव, छन्द- अलङ्कार, भाषाशैली आदि समावेश हुने गरी यस सङ्ग्रहको संक्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ :

४.६.१ विषयवस्तु

खेतालाका कविता नामक सङ्ग्रहभित्र रहेका फुटकर कविताहरूको प्रमुख विषयवस्तुहरूमा कविको देशप्रेम, प्रकृतिप्रेम, प्राकृतिक वातावरणप्रतिको अत्यधिक आकर्षण, हिंसा-द्वेष-लोभप्रतिको विमुखता, बाल्यप्रेम, प्रेम-कर्तव्य-शान्ति-समानता, विश्वबन्धुत्वप्रतिको उन्मुखता, बाल्यलीलाप्रतिको आकर्षण र बाल्यजीवनको महिमाबोध जस्ता रोमान्टिक (स्वच्छन्दतावादी) प्रवृत्तियुक्त भावना समावेश भएको पाइन्छ । यसका साथै कतिपय कविताहरूमा कविको सामाजिक जीवन-यथार्थतर्फको अभिमुखता, सामाजिक विषमताप्रतिको आक्रोश-व्यङ्ग्यभाव जस्ता प्रगतिशील प्रवृत्तिको उन्मेष देखा पर्छ । यस्तै विविध विषयवस्तुहरू समेटिएका कविताहरूलाई केलाएर यसप्रकार प्रस्तुत गरिन्छ :

प्रकृतिप्रेम

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहित कतिपय कविताहरूमा प्रकृतिप्रति प्रेमभाव प्रकट गरिएको पाइन्छ । यस्ता कविताहरूमा 'सुन्दरीजलमा', 'बादल' जस्ता कविताहरू पर्दछन् । प्रकृतिलाई मानवीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको यस सङ्ग्रहको पहिलो कवितामै कवि लेख्छन् :

“हरियो प्राङ्गणबीच उज्याली
हँसिली, खुशिली रसिली भरिली
कलकल गर्दै पत्थरसँगमा
निर्मल जलको लहरे छहरा
नाच्छे प्रकृति सुन्दर जलमा
छरछर, छमछम नवयौवन ली ।” (पृ.१३)

राष्ट्रप्रेम

कवि खेतालाका राष्ट्रप्रेम सम्बन्धी कविताहरू पनि उत्तिकै सशक्त किसिमका छन् । यस्ता कविताहरूमा प्रकृतिको धनी देश नेपालको राष्ट्रियता झल्काउने छटाहरूप्रति कवि अत्यन्त आकर्षित र भावुक बनेर प्रस्तुत भएका छन् । यस क्रममा 'मेरो सगरमाथा' शीर्षकमा कवि भन्छन् :

“दीर्घ तपस्वी
मात र उन्मादले रहित

आह्वानकर्ता-

नवचेतनाको,

उत्साहको मणिमुकुट

अनन्त रत्न खानी

कुवेरको भण्डार, ढुकुटी

चाँदी-चाँदी

सुन-सुन

नगाधिराज विशाल

मेरो सगरमाथा ।” (पृ.३८)

देशभक्ति

देशभक्ति भावयुक्त कतिवाहरूलाई कविले नवीन बिम्बका साथ यस सङ्ग्रहभित्र प्रस्तुत गरेका छन् । राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति अगाध भक्ति राख्ने खेतालाका कविताहरूमा ‘देश-वन्दना’, ‘यो माटो मेरो देशको’ जस्ता कविताहरू यस सङ्ग्रहभित्र समावेश भएका छन् । जसअन्तर्गत कविका हृदयमा भरिएको देशभक्तिका भावना पाइन्छ । कवि खेताला देशको माटोको वर्णन गर्दै ‘यो माटो मेरो देशको’ कवितामा लेख्छन् :

“यो माटो मेरो देशको

विश्व निधार सिँगार्ने

पवित्र चन्दन यो

मेरो प्राण र

काया सपार्ने

अरु कसैको हक-दावी नलाग्ने

मेरो नसाको रगतजस्तै

पवित्र नदीधारले सिञ्चित्

यो माटो मेरो देशको ।” (पृ.४८)

जीवन-दर्शन

खेतालाका साहित्यिक कृतिहरूमा उनको आफ्नै किसिमका जीवन-दर्शनहरू प्रस्तुत भएका छन् । सोही अनुरूप कविताभित्र पनि आफ्नो दर्शनलाई प्रस्तुत गर्दै कवि खेताला 'चिर-अनन्तमा जाऔँ सँगिनी' शीर्षकको कवितामा लेख्छन् :

“जीवन एउटा कर्म समर हो

अथवा नाउ सागरबीचको

यसमा उड्ने, लड्ने, अड्ने

आँट लिएर पाइला सार्न

मीठो-मीठो सपना देख ।” (पृ.१४२)

खेतालाका यस्ता जीवन-दर्शनयुक्त भावहरू 'मनसँग', 'मेरा बालक साथी', 'लक्ष्य बनाऊ' जस्ता कविताहरूमा पाइन्छन् ।

बाल्य प्रेम-लीलाप्रतिको आकर्षण

कवि खेतालाले बाल्य जीवनको प्रेम-लीलाप्रति आकर्षित हुँदै बाल-कविताहरू पनि लेखेका छन् । कविले बालकहरूलाई 'जीवन समर हो र सत्य अमर हो' भन्दै आफ्नो भविष्य उज्ज्वल पार्न र तारा खसाल्ने लक्ष्य अँगाल्न आफ्ना कविताका माध्यमबाट सल्लाह दिन्छन् । यस्तै भावना भरिएका कविताहरू 'तिम्रो जीवन कवितामय होस्', 'मेरो बालक साथी', 'लक्ष्य बनाऊ' जस्ता शीर्षकमा यस सङ्ग्रहभित्र समावेश भएका छन् । कवि बालकहरूलाई सम्बोधन गर्दै 'मेरा बालक साथी' शीर्षकमा कवि लेख्छन् :

“मेरा साना बालक साथी ! यस्तो छोटो समय अहो !

तिम्रो जीवन-कौतुक सारा शरद्-सुनौला-बादल हो ।” (पृ.१९)

* * *

“देश ज्योति हे साना नानी ! खेल रचि अझ खेल तिमी

बन्दै चङ्गा नाच यताउति उड्दै जाऊ व्योमविषे

भविष्य उज्ज्वल गर्ने तारा नभबाट खसाल भूतलमा

उत्तरदायी जीव तिमी हौ भविष्य तिमीमै निर्भर छ ।” (उही)

समसामयिक

यस सङ्ग्रहभित्र खेतालाका कविताहरू समसामयिक प्रकृतिका पनि रहेका छन् । कविले कविता रचना गरेको समय-सन्दर्भमा निकै गहन विषयवस्तु समावेश भएका कविताहरू यस सङ्ग्रहभित्र रहेका छन् । यस्ता कविताहरूमा अत्यन्त लोकप्रिय र यस कृतिकै प्रतिनिधि कविता मान्न सकिने ‘मनसँग’ शीर्षकको कविताका साथै ‘नौलो युग आउँछ रे !’, ‘भ्याल खोली हेर त !’ जस्ता कविताहरू पर्दछन् । यी कविताहरू दोस्रो विश्वयुद्ध समाप्ति भएको समयमा र नेपालमा प्रजातन्त्रको उदय हुन आँटेको समयमा रचिएका कविताहरू हुन् । यी कविताहरूमा मानिस-मानिसका बीच भएका घात-प्रतिघात, हिंसा, घमण्डको निर्मूल भई शान्ति स्थापना हुनु पर्ने सन्देश समाहित भएको छ । जसलाई पृष्टि गर्ने उदाहरणका रूपमा खेतालाको चर्चित कविता ‘मनसँग’ बाट केही श्लोक यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

“रे रे घातक भन् तँ शान्तिपथको वास्ता नराखीकन
गर्छस् घात स्वबन्धुको किन उसै चिम्लेर आँखा मन
मेरो यो म भनी भुलेर भवको आदर्श बाटो त्यसै
गर्छस् भीषण कार्य यो रगतमा खेलेर पौडी उसै ।” (पृ.१८)

त्यसैगरी प्रजातन्त्रको आगमनलाई सङ्केत गर्दै ‘नौलो युग आउँछ रे !’ शीर्षकमा कवि लेख्छन् :

“नौलो युगले जन्म लिएर
नयाँ तराना गाउँछ रे ।” (पृ.३१)

* * *

“साधकको स्वागत-आरतीखातिर
नव-बाला पनि आइरहन्छ
घन-घण्टाभैँ दूर क्षितिजमा
इन्कलाव गुन्जिरहेछ ।” (उही)

यस्तै 'भ्याल खोली हेर त !' कविता पनि क्रान्ति चेतनाले युक्त नयाँ दिन र युगको सम्भावना बोकेको समसामयिक कविता अन्तर्गत पर्दछ, जस्तै :

“भ्याल खोली हेर त !

पूर्व क्षितिजमा रगतको भेल उठेछ

उषाले निशावध गरी अधिकार लिएपछि

भागोका निरीह तारागण

पश्चिमतिर लुप्त हुँदै छन्,

सायद यसै खुसीमा

मङ्गलगीत गाउन

कुखुरा बास्यो

चिबे र धोबिनी

प्रभाती गाउन थाले ।” (पृ. ३२)

अन्य विषय प्रसङ्ग

यस सङ्ग्रहमा माथि उल्लेख गरिएका कविताहरू बाहेक अन्य विषयवस्तुहरू समेटिएका कविताहरू पनि समावेश भएका छन् । जसमा सामाजिकता, वर्गीय विभेदताप्रतिको आक्रोश, वैयक्तिक हर्ष-विष्मात् जस्ता विषयवस्तुहरू समेटिएका कविताहरू पर्दछन् । यिनै विषयवस्तुहरू समावेश 'सँय्चा' कवितामा कविले समाजमा देखिएको वर्गीय विभेदतर्फ सङ्केत गर्दै लेख्छन् :

“तिम्रो मेरो समाजको-

शूद्र

नछोड्ने जाति

सँय्चा

जाडो-गर्मी केही नभनी

कुचो-खर्पन-टिन-करड लिई
 गल्ली-गल्ली, घर-घर चहारेर
 हाम्रै पाप बटुली हिँड्ने
 काम उसको ।

छिः, छिः, दुर-दुर
 तिनैलाई हाँसी-हाँसी
 कालकूटजस्तै पिएर
 नीलकण्ठ शिव बनेको छ,
 मसानलाई उसले चिनेको छ
 ग्रहदशलाई पचाइदिन सक्ने

ऊ महासागर र सगरमाथा बनेको छ ।” (पृ. २५)

यसैगरी वैयक्तिक विस्मात् प्रकट गर्दै कविले आफ्नो माइँलो छोरो ज्योतिको निधनप्रति लेख्छन् :

“यसै माटोमा खेल्दा-खेल्दै
 यसै माटोलाई माया गर्दा-गर्दै
 एक दिन नजान्दा-नजान्दै पनि
 आफूले थाहै नपाई
 मेरो ऊ त
 भगवान् बनेछ ।” (पृ. १५१)

यस्तै विभिन्न विषयवस्तु समेटिएका कविताहरूभित्र पनि सामाजिकता, भ्रष्टाचारी, तस्करी, पश्चिमी सभ्यताको बोक्ने अनुकरण, असभ्यपन, छलकपट, विसङ्गति तथा विडम्बनाहरूप्रतिको कविको व्यङ्ग्य-वक्रोक्ति भाव अन्तरनिहित रहेको पाइन्छ ।

४.६.२ भाषाशैली

खेतालाका कविता नामक यस कविता सङ्ग्रहमा प्रायः सरल, सहज, बोधगम्य, सूत्रात्मक तथा कलात्मक भाषाशैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । कविले आफूभित्रको अनुभूति, विचारहरू प्रस्तुत गर्ने क्रममा गद्यात्मक तथा केही वर्णनात्मक भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन् । कतिपय ठाउँमा आन्तरिक अनुप्रासयुक्त नेपालीपन झल्काउने अनुकरणात्मक 'छमछम', 'चरचर', 'कुलुलु', 'गुडुगुडु', 'भननन' (पृ. ७७) जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्रश्नार्थक, विध्यर्थक, विस्मयार्थक, सम्बोधनात्मक जस्ता चिह्न प्रयोग गरिएका पदावलीहरूको प्रयोगले कविताहरू उत्कृष्ट देखिएका छन् । संस्कृत भाषाका तत्सम शब्दहरू, तद्भव र आगन्तुक नेपाली शब्दहरूको प्रयोग प्रायः सबै कविताहरूमा पाइन्छन् । यस अतिरिक्त अङ्ग्रेजी, हिन्दी भाषाको शब्दहरू उचित ढङ्गमा प्रयोग भएका छन् । प्रायः कविताहरू अभिधाका स्तरबाट प्रस्तुत गरिएका छन् भने ठाउँ-ठाउँमा लक्षणा र व्यञ्जनाको भरपुर प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

४.६.३ कथन पद्धति

यस सङ्ग्रहभित्र विविध कथ्यशैलीको प्रयोग गरिएका कविताहरू समावेश छन् । जसमा वर्णनात्मकता, सूत्रात्मकता, आत्मालापीय लयात्मक पद्धतिहरूको विशेष रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । पश्चिमीकृत कवि पर्सीविस शेलीका कवितात्मक ढाँचा र नेपालका महाकवि देवकोटाले प्रयोग गर्ने गरेका 'सम्बोधनात्मक' (ओड) शैलीको प्रयोग भएका कविताहरू पनि यस सङ्ग्रहभित्र पाइन्छन् । जस अन्तर्गत खेतालाका 'भ्यालखोली हेर त !', 'तिमी आइनौ', 'मेघदूत' आदि पर्दछन् । जस्तै 'मेघदूत' कवितामा प्रयोग भएको कविताको सम्बोधनात्मक कथन पद्धति यस प्रकारको छ :

“ए वर्षाको कालो बादल ! मेरो सन्देश लिँदै जा” (पृ. ६२)

यसका साथै कवि उक्ति कविनिबद्ध पात्रोक्ति जस्ता कथन पद्धतियुक्त कविताहरू पनि यस सङ्ग्रहमा समावेश भएका छन् । प्रायः कविताहरू गद्यशैलीमा प्रस्तुत गरिएका छन् । छन्दोबद्ध अनुप्रासयुक्त कविताहरू थोरै मात्र देखिन्छन् ।

४.६.४ छन्द, लय तथा अलङ्कार

यो सङ्ग्रहभित्र फुटकर रूपमा रहेका कविताहरू प्रायः मात्रिक छन्द, वर्णमात्रिक छन्द र गद्यलययुक्त देखिन्छन् । बद्ध लयात्मक छन्दोबद्ध ढाँचामा शार्दूलविक्रीडित छन्दको अनुप्रासयुक्त कविताहरूमा 'मनसँग', 'तँलाई कहाँ पाउने ?', 'विदा' तथा स्रग्धरा छन्दमा

‘इच्छा’ कविताको रचना भएको पाइन्छ । त्यस्तै ‘कुमालेको गीत’ कविता अनुष्टुप् छन्दमा रहेको पाइन्छ । यी कविताहरू संस्कृतका शास्त्रीय छन्दमा आधारित देखिन्छन् ।

अलङ्कार विधानका दृष्टिले यस कविता सङ्ग्रहभित्र विविध शब्द अलङ्कार तथा अर्थ अलङ्कारको प्रयोग गरिएका कविताहरू समावेश छन् । शब्द अलङ्कारका दृष्टिबाट अनुप्रासयुक्त कविताका रूपमा ‘पन्छी ! जा तँ आफ्नो देश’ कविताको अंशलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ, जस्तै :

“हावासँगको उड्दै उड्दै

शरद् ऋतुमा फुल्दै भुल्दै

विजय माला उन्दै गाँस्दै

हेमन्त शिशिरको संगमा डुल्दै ।” (पृ. २१)

यस्तै अन्य छन्दोबद्ध कविताहरू तथा मुक्त लयक कविताहरू अलङ्कार युक्त छन् । अर्थालङ्कारको प्रयोग गरिएका कविताहरू पनि निकै देखिन्छन् । उदाहरणका लागि उपमा अलङ्कारको प्रयोग गरिएको ‘पागल भनेरै चिनिदिए पुग्छ’ कविताबाट लिइएको एक अंश यस्तो छ :

“काटिएको चङ्गाभैं बनेको

मेरो परिचय पागल !” (पृ. ११६)

यस्तै विविध छन्द, अन्तरलयात्मक, मुक्तलयात्मक ढाँचा तथा अलङ्कारयुक्त कविताहरूले यस सङ्ग्रहलाई उत्कृष्ट तुल्याएका छन् ।

४.६.५ बिम्ब-प्रतीक

यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा यत्र-तत्र बिम्ब-प्रतीकहरूको प्रयोग भएका छन् । कविताको मूल मर्म पहिल्याउनु सजिलो हुने गरी मिथकीय बिम्ब-प्रतीकका साथै अन्य भौतिक जगत्का पदार्थ भाव-चिन्तनका बिम्ब-प्रतीकहरू यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा पाउन सकिन्छ । उदाहरणका लागि ‘साँच्चा’ कविताभित्र पाइने केही बिम्ब-प्रतीकलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“कालकुटजस्तै पिएर

नीलकण्ठ शिव बनेको छ

मसानलाई उसले चिनेको छ ।” (पृ. २४)

* * *

ग्रहदशालाई

पचाइदिन सक्ने ऊ

महासागर र सगरमाथा बनेको छ ।

हाम्रो प्रतीक महलले मानेन

छाप्रोले छोडेन

जान्न र चिन्न नसकिएका

ज्ञान-विज्ञान

उसका नाकका दुई प्वालबाट छिरेर

फोक्सोमा पुगी

अक्सिजन बनेको छ ।” (पृ. २५०)

४.६.६ उद्देश्य

परिवेश, संस्कार, संस्कृति, स्रष्टाको पारिवारिक स्थिति, तत्कालीन परिस्थिति आदि जस्तो छ, त्यस्तै प्रकारको सिर्जना जन्मन्छ । सोही अनुरूप खेतालाका कविताहरू प्रस्तुत भएका छन् । यस सङ्ग्रहका कतिपय कवितामा विश्वजनिन घटना समावेश छन् भने नेपालभित्रै भएका र हुन आँटेका परिवर्तनहरूको सङ्केत पाइन्छ । समाज, राष्ट्र र विश्वलाई नै कविले यी कविताहरू मार्फत् विकासको गोरेटोतर्फ लाग्न आह्वान गरेका छन् । कविले आफ्नो जन्मभूमि, राष्ट्र र प्रकृतिप्रति बढी भुकाउ राखेर कविताहरू प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाल राष्ट्र लगायत विश्वका राष्ट्रहरूमा शान्ति कायम हुन सकेमात्र मानवको हित हुने शान्तिकामी भावहरू यस सङ्ग्रहका कवितामा समेटिएका छन् । यो सङ्ग्रहको मूल भाव र उद्देश्यहरू पनि यिनै कुरामा समाहित भएको पाइन्छ ।

४.६.७ निष्कर्ष

खेतालाका कविता नामक कविता सङ्ग्रहमा वि.सं. १९९८ देखि वि.सं. २०४६ सम्म रचिएका तथा विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका फुटकर कविताहरू सङ्ग्रहित छन् । विशेषगरी प्रकृतिप्रेम, राष्ट्रप्रेम, जीवन-दर्शन बाल विषयक कविताहरू लगायत अन्य विविध विषयवस्तुहरू समावेश भएको यस कृतिमा ११० वटा कविताहरू सङ्ग्रहित छन् । विविध भाषाशैली, लय-छन्द-अलङ्कार, बिम्ब-प्रतीकहरूको संयोजनले यस कृतिलाई उत्कृष्ट बनाएको छ । यी कविताहरूको अध्ययनबाट कवि खेतालालाई मूलतः महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा र युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठले नेतृत्व गरेको नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिशील धारा अन्तर्गत आफ्नै निजी वैशिष्ट्य बोकेका कविका रूपमा लिन सकिन्छ । नाटकका क्षेत्रमा ख्याति प्राप्त नाटककार खेतालालाई कविताका क्षेत्रमा सशक्त कविका रूपमा स्थापित गर्न प्रस्तुत कृतिको महत्त्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ । यद्यपि यस कृतिको आलोचना-समालोचना हुन अझ बाँकी नै छ । भर्खर मात्र प्रकाशित यस कृतिले कविताका क्षेत्रमा एउटा नौलो आया थप्न सक्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ । यस सङ्ग्रहका कविता बाहेक खेतालाको वि.सं. २०५६ चैत्र महिनाको 'गरिमा' (१८:४, पूर्णाङ्क २०८) मा छापिएको "भगवान अन्तै गएजस्तो छ" नामक गद्य लयको फुटकर कवितामा समसामयिक विषयवस्तु समेटिएको छ । यसमा समाजमा देखिएका विकृति-विसङ्गतिलाई व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

पा“चौं परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षक रहेको यस शोधपत्रमा पहिलो परिच्छेद अन्तर्गत शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस परिच्छेदमा शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन, शोधपरिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन, सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि तथा शोधपत्रको रूपरेखा सम्बन्धी विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद अन्तर्गत खेतालाको जीवनीका विविध पक्षको चर्चा गरिएको छ । पिता भुवनराज भट्टराई र माता दिव्य कुमारीको कोखबाट वि.सं. १९७९ असोज १३ गते काठमाडौं जिल्लाको पकनाजोल सल्लाघारीमा फणीन्द्रराज भट्टराईको जन्म भएको हो । भट्टराईको पुर्ख्यौली थर र वशिष्ठ गोत्रलाई बुवाले शर्मा थर लेखेको देखेर सुरुमा शर्मा थर लेख्ने गरेका फणीन्द्रराजले वि.सं. २००१ देखि नामका पछाडि फणीन्द्रराज शर्मा 'खेताला' र फणीन्द्रराज खेताला लेख्न थाले । सानो छँदा 'मन' तथा 'मोहन' का नामले पनि चिनिने खेतालाको बाल्यकाल काठमाडौं हुँदै नेपालको पूर्वी तराईमा पर्ने सर्लाही जिल्लाको भेलही गाउँका साथै भारतका विभिन्न स्थानमा बितेको देखिन्छ । वि.सं. १९८० मा राणाले पिता भुवनराजमाथि केही राजनीतिक र आर्थिक व्यवहार सम्बन्धी लाञ्छना लगाई राजधानीबाट विस्थापित गरेपछि खेतालाको बाल्य जीवन धुलोमैलो र गोरुगाडाको सभ्यतामा बितेको हो । खेतालाको माइलो बुवा खड्गविनोदले घरछेउको एकजना महात्मा छेउ लगी खेतालालाई वसन्त पञ्चमीको दिन पारेर काठको धुलौटो पाटीमा बाँसको चुच्चे कलमले षट्कोण बनाई त्यसको बीचमा 'ॐ फट्ट' लेखी पूजा गरेर सातचोटि त्यसको उच्चारण गर्दै अक्षर आरम्भ गराएका थिए । त्यही रहँदा क, ख सिकेका खेताला पुनः पिता भुवनराजलाई राणाहरूले भेलहीबाट धपाएर नेपाल प्रवेशमा रोक लगाएपछि भारतको रक्सौल बस्न पुगे । औपचारिक प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्न नसकेका खेताला वि.सं. १९९१ देखि काठमाडौं छिरेर वि.सं. १९९४ देखि औपचारिक अध्ययनका निम्ति रुद्रराज पाण्डेको सौजन्य र मृगेन्द्र शमशेरको आदेशबाट दरबार स्कूलको कक्षा ६ मा भर्ना भए । अध्ययनलाई बी.ए. सम्म पुर्याएर विश्राम दिएका खेतालाको हिन्दू वैदिक धर्मअनुसार ८ वर्षको उमेरमा व्रतबन्ध भएको हो । वि.सं. २००५ मा अर्यालपुत्री कल्याणी देवीसँग विवाह बन्धनमा बाँधिएका खेतालाका हाल

चार छोरी र दुई छोरा छन् । मध्यम वर्गीय पारिवारिक जीवनलाई गति दिन कृषि विषयमा 'विशारद' गरी वि.सं. २००१ देखि कृषि विभागको विशेषज्ञ भई कार्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका खेताला वि.सं. २००४ देखि वि.सं. २०४६ सम्म विभिन्न शैक्षिक संस्थामा आवद्ध भई शिक्षण पेसा गर्न पुग्छन् । सानैदेखि बहिर्मुखी स्वभावका खेतालाले सामान्य जीवन बिताउने र कृतिहरूको अध्ययन गरी साहित्य सिर्जना गर्ने रुचि राखेको पाइन्छ । शिक्षण, समाज सेवा र साहित्य सिर्जनालाई मुख्य कार्य क्षेत्र बनाएका खेतालाले नेपालका पहाडी क्षेत्र र तराई क्षेत्रका विभिन्न स्थानको भ्रमण गर्नुका साथै अध्ययन र वैयक्तिक कार्यको सिलसिलामा भारतका बनारस, इलाहाबाद, लखनउ जस्ता रमणीय स्थलहरूको भ्रमण गरेका छन् ।

समाज सेवजा, शिक्षण सेवा तथा साहित्यको साधनामा निरन्तर लागेका खेताला 'रत्नश्री' (वि.सं. २०४३), 'दीप स्मृति पुरस्कार' (वि.सं. २०५२), 'वेदनिधि पुरस्कार' (वि.सं. २०५६), 'सिपाही पत्रिका शिल्ड' आदि पुरस्कार तथा सम्मानद्वारा विभूषित भएका छन् । जीवनलाई सङ्घर्षका रूपमा लिने खेताला वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक विभेदको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने धारणा राख्छन् । साहित्यलाई समाजको दर्पण भनी चिनाउने खेतालाले जीवनका विभिन्न समयमा अभाव, दबाव, पीडा, हर्ष-विषमात्, हाँसो-रोदनका अनुभूति प्राप्त गरेका छन् । समग्र जीवन सुखपूर्वक नै बितिरहेको अनुभव गर्ने खेताला विभिन्न साहित्यकारका प्रेरणा र प्रभावबाट साहित्य सिर्जना गर्नतर्फ आकर्षित भएका हुन् । वि.सं. १९९४ को 'गोरखापत्र' मा 'पैसा' शीर्षकको कविता छपाई साहित्यमा प्रवेश गरेका खेतालाका हालसम्म प्रकाशित र सम्पादित गरी करिब एक दर्जन कृतिहरू रहेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेदमा खेतालाको व्यक्तित्व बारे चर्चा गरिएको छ । बाह्य रूपमा गहुँगोरो वर्ण, लामो नाक, चौडा फराकिलो निधार, लाम्चो मुखाकृति भएका खेतालाको व्यक्तित्वलाई यस परिच्छेदमा साहित्यिक र साहित्येत्तर व्यक्तित्व गरी दुई हाँगामा विभाजित गरी अध्ययन गरिएको छ । साहित्यिक व्यक्तित्वभित्र कवि, नाटककार, एकाङ्कीकार, संस्मरणकार व्यक्तित्व नै प्रवल तथा सवल देखिन्छ । साहित्येत्तर व्यक्तित्वभित्र शिक्षक, प्रशासनिक, सामाजिक (समाज सेवी) व्यक्तित्वले सफलता प्राप्त गरेको देखिन्छ । सामाजिक वातावरण, जीवनका अनुभव, परिस्थितिले निर्माण गरेको खेतालाको व्यक्तित्वलाई उचाइमा पुर्‍याउन उनकै लगनशील परिश्रम र विवेकले नै सघाउ पुर्‍याएको पाइन्छ ।

चौथो परिच्छेदमा खेतालाको कृतिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । वि.सं. १९९४ को 'गोरखापत्र' मा 'पैसा' शीर्षकको कविता छपाएर सार्वजनिक रूपले साहित्यिक यात्राको

थालनी गरेका खेतालाले वि.सं. १९९९ मा **आदर्श जीवन** नाटक लेखी साहित्यको अर्को विधा नाटक लेखनलाई पनि अधि बढाए । यस क्रममा खेतालाक हालसम्म प्रकाशित कृतिहरूमा **विजय** (वि.सं. २०१९) नाटक, **छाँगो र छायाँ** (वि.सं. २०२८) कविता सङ्ग्रह, **नागफणी र स्वास्नीमान्छे** (वि.सं. २०२८) एकाङ्की सङ्ग्रह, **मूर्ति बोल्छ** (वि.सं. २०४३) एकाङ्की सङ्ग्रह, **सीता-स्वयम्बर** (वि.सं. २०५९) नाटक, **आफैलाई टेकेर हिँड्दा** (वि.सं. २०६२) संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रह तथा **खेतालाका कविता** (वि.सं. २०६७) कविता सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । यस अतिरिक्त यिनका सम्पादित दुई कृतिहरूमा **नव पद्य सङ्ग्रह** (वि.सं. २०१०) सह-सम्पादन र **प्रेमका कविता** (वि.सं. २०५३) कविता सङ्ग्रह पर्दछन् । खेतालाको मौलिक तथा सामाजिक नाटकका रूपमा परिचित **विजय** नाटकमा प्रेम प्रसङ्ग र वर्गीय द्वन्द्वको प्रस्तुति पाइन्छ । यसलाई समालोचकहरूले 'भिक्षा वृत्तिको दर्शन' पनि भनेका छन् । **सीता-स्वयम्बर** नाटकमा भने खेतालाले पौराणिक विषयवस्तुलाई ग्रहण गरी रामले सीतासँग विवाह गरेको प्रसङ्ग र तत्कालीन राज्य व्यवस्थाको अवस्थालाई चित्रण गरेका छन् । **मूर्ति बोल्छ** एकाङ्की सङ्ग्रहभित्र विविध विषयवस्तु समावेश भएको पाइन्छ । जसमा नारीवादी दृष्टिकोण, सामाजिक-लैङ्गिक विभेदता, कुरीति, दमन, शोषण पाश्चात्य संस्कृतितर्फको बोक्ने आकर्षणलाई यथार्थ ढङ्गले प्रस्तुत गरी त्यसतर्फ सचेत रहेर समाजलाई आदर्शतर्फ झुकाउ राख्न आग्रह गरिएको पाइन्छ ।

आफैलाई टेकेर हिँड्दा संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहमा खेतालाका वैयक्तिक, वैचारिक तथा चिन्तनमूलक प्रस्तुति पाइन्छ । भावनात्मक तथा कल्पनामूलक विषयवस्तुहरू पनि यस सङ्ग्रहभित्र अन्तरनिहित छन् । त्यसैगरी **खेतालाका कविता** नामक कविता सङ्ग्रहमा वि.सं. १९९८ देखि वि.सं. २०४६ सम्म रचिएका तथा विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका कविताहरू सङ्गृहित छन् । राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेम, जीवन-दर्शन, समसामयिक आदि विषयवस्तु समेटिएका यस कविता सङ्ग्रहमा समाज, राष्ट्र र विश्व परिवेशमा देखिएका परिवर्तनहरूको चित्रण पाइन्छ । साथै यसमा कुरीति, विकृति, शोषण, दमन, हत्या, हिंसा बढ्दै गएको प्रति व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति पाइन्छ । नितान्त मौलिक यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिशील चेतनाको प्रस्फुटन भएको छ । खेतालाका कृतिहरूभित्र पाइने भाषिक कलात्मकता, बौद्धिकता, दार्शनिकता, काव्यात्मक प्रस्तुति सबल पक्ष हुन् । जसभित्र आदर्श चेतना, नैतिकता, नवयुगको आह्वान, अग्रज साहित्यकारहरूप्रति श्रद्धाभाव, शोषित-पीडितहरूप्रति सहानुभूति, राष्ट्रप्रेमजस्ता कुरा अन्तर्निहित छन् । कतै-कतै

अत्याधिक, वर्णनात्मकता, बौद्धिकता, अमूर्त शैलीको आभास, संस्कृत तत्सम शब्दावलीहरूको प्रयोग आदि पाइनुले सामान्य पाठकका निम्ति खेतालाका कृतिहरू केही दुरुह सावित हुन सक्छ । समग्रमा सबल पक्षहरू नै सशक्त देखिने हुनाले दुर्बल पक्षहरू ओभेल परेको पाठकहरूलाई भान हुन जान्छ ।

यी समग्र कृतिहरूको अध्यनबाट खेतालालाई नाटकमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी नाटककारका रूपमा चिन्न सकिन्छ भने कवितामा स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिशील चेत भएका कविका रूपमा चिन्न सकिन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेदमा यस शोध-पत्रको सार प्रस्तुत गरिएको छ । समग्रमा भन्नु पर्दा खेताला नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा ख्याति प्राप्त साहित्यकार हुन् । यिनको साहित्यिक लेखनको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै विश्वविद्यालयले समेत यिनको कविता-एकाङ्कीलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरेको पाइन्छ । भाषा-साहित्यका अतिरिक्त शैक्षिक सेवा, समाज सेवामा यिनले गरेको योगदान अमूल्य रहेको छ । शिक्षाका क्षेत्रमा विभिन्न विद्यालयहरू खोली सुशिक्षित समाजको निर्माण गर्न अग्रसर हुनु, पुस्तकालयहरूको स्थापना गर्न सहयोग गर्नु खेतालाको व्यक्तिगत योगदानको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । खेतालाका रचनाहरूले समाजलाई सत्मार्गको दिग्दर्शन गराएको पाइन्छ । समाजमा चेतनाको अभिवृद्धि गराउनतर्फ खेतालाका कृतिहरू मुखरित भएको पाइन्छ । खेतालाका कृतिहरू परवर्तीत साहित्यकारहरूका लागि अनुकरण योग्य तथा मार्गदर्शन गर्ने किसिमका रहेका छन् । यिनको जीवनका विविध घटनाहरू, व्यक्तित्वका उत्कृष्ट पक्षहरू, कृतित्वको परिवर्तनकारी तथा विकासकारी भूमिकाले खेतालालाई कुशल साधक, राष्ट्रसेवक तथा आदर्श व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित गरेको छ । यस्ता प्रतिभाका धनी, समाजसेवी तथा साहित्यकार फणीन्द्रराज खेतालाको वि.सं. २०६७ माघ १ गते शनिबार आफ्नै निवास कुमारीगालमा भएको निधनले समग्र राष्ट्र र नेपालीहरूले नै एक कुशल साहित्यिक योद्धा, शिक्षा सेवी, समाज सेवी तथा आदर्श व्यक्ति गुमाएको छ । यसलाई आम जनता र राष्ट्रकै लागि अपूरणीय क्षतिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

१. फणीन्द्रराज खेतालाको जन्म वि.सं. १९७९ असोज १३ गते पिता भुवनराज भट्टराई र माता दिव्य कुमारीको कोखबाट काठमाडौँको पकनाजोल सल्लाघारीमा भएको हो ।

२. नेपाल र भारतको विभिन्न ठाउँमा रहेर बाल्यकाल बिताएका खेतालाले स्नातकसम्मको अध्ययन गरेका छन् ।
३. वि.सं. २००५ मा कल्याणी अर्यालसँग विवाह बन्धनमा बाँधिएका मध्यम वर्गीय परिवारका खेतालाले शिक्षण सेवा, समाज सेवा र साहित्यलाई आफ्नो कर्मक्षेत्र बनाएको देखिन्छ ।
४. वि.सं. १९९४ को 'गोरखापत्र' मा 'पैसा' शीर्षकको कविता छपाएर सार्वजनिक रूपमा साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेको खेतालाका हालसम्म प्रकाशित र सम्पादित गरी करिब एक दर्जन कृतिहरू रहेका छन् ।
५. नाटकीय शिल्प-प्रविधिमा नवीनता नदेखिए पनि खेतालाका नाटक-एकाङ्कीहरू विषयवस्तु, संरचना सौष्ठव उत्तरवर्ती नाटककारहरूका लागि अनुकरणीय बन्न पुगेको देखिन्छ ।
६. कविताका दृष्टिकोणबाट हेर्दा खेतालाले प्रयोग गरेका भाषिक शिल्प, शैली दर्शनपक्ष सफल रहे पनि आदर्शचेतको पदचापले भाव पक्षलाई एकाग्र बनाएको पाइन्छ ।
७. खेतालाको संस्मरणात्मक निबन्धमा पाइने व्याख्यात्मक र वर्णनात्मक पक्ष केही दुर्बल रहे पनि संस्मरणात्मक निबन्धमा हुनु पर्ने यथार्थ र चित्रात्मक प्रस्तुति तथा शिल्प परवर्ती संस्मरणकारहरूका लागि मार्गदर्शक बन्न पुगेको देखिन्छ ।
८. विशेष गरी कविता, नाटक तथा एकाङ्की विधामा सिद्धहस्त नेपाली साहित्यकारका रूपमा परिचित खेतालाले 'रत्नश्री', 'दीप स्मृति', 'वेदनिधि' जस्ता धेरै पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् ।
९. नाटक र निबन्धमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी तथा कवितामा स्वच्छन्दतावादी प्रगतिशील साहित्यकारका रूपमा खेतालालाई चिन्न सकिन्छ ।
१०. साहित्य, शिक्षा तथा समाज सेवामा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका खेतालाको वि.सं. २०६७ माघ १ गते शनिबारका दिन भएको स्वर्गारोहणले नेपाल राष्ट्र र समग्र नेपाली जनताले नै एक आदर्श तथा कुशल व्यक्तित्व गुमाएका छन् ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- उपाध्याय, केशव प्रसाद (२०४८), “फणीन्द्रराज खेताला र उनको एकाङ्की नाट्यकारिता”,
गरिमा (९: ८), पृ. ५ ।
-))))), (२०५५), **रिमाल व्यक्ति र कृति**, चौथो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- खनाल, नारायण (२०६६), **इच्छुकका कवितागत प्रवृत्तिको अध्ययन**, अप्रकाशित
 स्नातकोत्तर शोध-प्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- खेताला, फणीन्द्रराज, गोविन्द वियोगी (२०१०, सम्पा.) **नव पद्य सङ्ग्रह**, काठमाडौं .
 भक्त बहादुर पल्लिशर एण्ड बुक सेलर ।
-))))), (२०१९), **विजय**, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।
-))))), (२०४३), **मूर्ति बोल्छ**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
-))))), (२०५६), “भगवान अन्तै गएजस्तो छ”, **गरिमा** (१८: ४), पृ. १० ।
-))))), (२०५९), **सीता-स्वयम्बर**, काठमाडौं : लायन्स क्लब ।
-))))), (२०६२), **आफैलाई टेकेर हिँड्दा**, काठमाडौं : मुरारी बहादुर कार्की र मणिदेव
 भट्टराई ।
-))))), (२०६७), **खेतालाका कविता**, सम्पा. कुमार बहादुर जोशी, काठमाडौं : नेपाल
 प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- घिमिरे, कृष्णप्रसाद (२०६४), **पारिजातको नाटकको समीक्षा**, काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन ।
- चालिसे, विजय (२०४४ माघ २ गते), “समूह, गुटबाजी र व्यापारमा साहित्य फस्टाउँदैन”,
गोरखापत्र, (साहित्यिक परिशिष्टाङ्कमा खेतालासँगको भेटवार्ता), पृ. क ।
- जी.सी., सिर्जना (२०६७), **अच्युत खनालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**,
 अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- जोशी, कुमार बहादुर (२०५५), “खेतालाको साहित्य-खेती केही चर्चा”, **गरिमा** (१६: ७), पृ.
 १३ ।
- निरौला, यज्ञश्वर (२०५४ वैशाख १४ गते), “ओभेल पारि” **कान्तिपुर** (कोसेली), पृ. ख ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र प्रसाद लुइँटेल (२०५५), **शोधविधि**, दोस्रो संस्करण, ललितपुर .
 साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०६३), *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास*, आठौं संस्करण, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

शोध-निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली स्नातकोत्तर तह (एम.ए). दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री खडिन्द्र प्रसाद दहालले फणीन्द्रराज खेतालाको जीवन व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार पार्नु भएको हो । निकै परिश्रम गरी तयार गर्नु भएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
सह-प्रा.डा.गोपीन्द्र पौडेल

शोध निर्देशक

त्रि.वि.नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति: २०६७।१।२३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र श्री खडिन्द्र प्रसाद दाहालले स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत गर्न भएको **फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिद्वारा आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधमूल्याङ्कन समिति

<u>क्र.सं.</u>	<u>नाम</u>	<u>हस्ताक्षर</u>
१.	प्रा. राजेन्द्र सुवेदी (विभागीय प्रमुख)
२.	सह-प्रा.डा. गोपीन्द्र पौडेल, (शोध निर्देशक)
३.	प्रा. मोहनराज शर्मा (बाह्य परीक्षक)

मिति: २०६७।१२।२३

कृतज्ञताज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गरिएको **फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु सह-प्रा.डा. गोपीन्द्र पौडेलको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो अत्यन्त कार्य व्यस्तताको समयलाई उचित व्यवस्थापन गरी प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म महत्त्वपूर्ण सल्लाह, सुझाव, निर्देशन, निरीक्षण, परिमार्जन तथा शुद्धीकरण गरिदिनु हुने श्रद्धेय शोध निर्देशक गुरु सह-प्रा.डा. गोपीन्द्र पौडेलप्रति हार्दिक आभार एवम् कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक दिएर शोधकार्य गर्न सल्लाह, सुझाव, प्रेरणा र अवसर प्रदान गर्नु हुने नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख प्रा. राजेन्द्र सुवेदीप्रति हार्दिक आभार एवम् कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । शोध लेखनका क्रममा सल्लाह, सुझाव दिँदै मार्ग निर्देशन गर्नु हुने विभागीय गुरुवर्ग गोविन्द शर्मा 'सुकुम', लक्ष्मण गौतम, महादेव अवस्थी, कृष्ण घिमिरेप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

सदा सत्मार्गमा लाग्न प्रेरणा दिँदै आर्थिक तथा व्यवहारिक समस्याहरूसँग सङ्घर्ष गरी मेरो उज्ज्वल भविष्यको दीप प्रज्ज्वलन गरिरहनु भएका पिता श्री एकराज दाहाल तथा माता उमा देवीप्रति सदा ऋणी रहने छु । शिक्षा र ज्ञान आर्जनका लागि मलाई सदा उत्प्रेरित गर्ने दाजु सन्तोष दाहाल र भाउजू हेमा दाहालको अमूल्य योगदान सदा अविस्मरणीय रहने छ । साथै मेरो उच्च शिक्षालाई अग्रगति दिन र शोधकार्यमा सहयोग गर्नु हुने सहपाठी देवी घिमिरे, विष्णु पौड्याल, देवी न्यौपाने, नारायण अधिकारी, हिमालय बराल, यज्ञ पौडेल, मनोज भट्टराई, अनन्त पौडेल, डिल्ली ढुङ्गेल लगायत अन्य मित्रहरू प्रति हार्दिक धन्यवाद तथा आभार प्रकट गर्दछु । शोधका क्रममा आवश्यक सूचना दिएर सहयोग गर्नु हुने शोधनायकका कान्छो छोरा प्रकाश, बुहारी कमलालाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । शोधका क्रममा सामग्रीहरू उपलब्ध गराइ दिएर सहयोग गर्नु हुने केन्द्रीय पुस्तकालय परिवारलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

टङ्कणको सबै जिम्मेवारी लिई सङ्कलित सामग्रीहरूलाई सुरक्षित रूपमा टङ्कण गरिदिनु हुने एकेडेमिक कम्प्युटर सेन्टरका कृष्ण कार्की, रोजिना कार्की, कमल बानियाँ लगायत यस शोधपत्रलाई अन्तिम रूप दिन सहयोग गर्नु हुने रीता विष्टप्रति सधन्यवाद आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष सविनय पेस गर्दछु ।

.....

खडिन्द्र प्रसाद दाहाल

रोल नं.: २५

शैक्षिक सत्र: २०६४/६५

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषय सूची

<u>शीर्षक</u>	<u>पृष्ठ</u>
पहिलो परिच्छेद	
१.१ शोधशीर्षक	ज
१.२ शोधप्रयोजन	ज
१.३ शोधपरिचय	ज
१.४ समस्याकथन	द
१.५ शोधकार्यको उद्देश्य	द
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	घ
१.७ शोधको औचित्य	ढ
१.८ सीमाङ्कन	छ
१.९ सामग्री सङ्कलन	छ
१.१० सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि	छ
१.११ शोधपत्रको रूपरेखा	छ
 दोस्रो परिच्छेद	 ट
फणीन्द्रराज खेतालाको जीवनी	
२.१ जन्म, जन्मस्थान र नामकरण	ट
२.२ बाल्यकाल	ठ
२.३ शिक्षा-दीक्षा	ढ
२.३.१ अक्षरारम्भ र प्राथमिक शिक्षा	ढ
२.३.२ माध्यमिक तथा उच्च शिक्षा	ज्ञ

२.४	व्रतबन्ध, विवाह तथा सन्तान	ज्ञज्ञ
२.४.१	व्रतबन्ध	ज्ञज्ञ
२.४.२	विवाह	ज्ञज्ञ
२.४.३	सन्तान	ज्ञद
२.५	आर्थिक अवस्था	ज्ञद
२.६.	रुचि तथा स्वभाव	ज्ञछ
२.६.१	रुचि	ज्ञछ
२.६.२	स्वभाव	ज्ञट
२.७	पेसा तथा कार्यक्षेत्र	ज्ञट
२.७.१	कृषि विशेषज्ञका रूपमा सेवा	ज्ञट
२.७.२	शिक्षण सेवा	ज्ञठ
२.७.३	प्रशासनिक सेवा	ज्ञठ
२.७.४	राजनीतिक सेवा	ज्ञड
२.७.५	समाज सेवा	ज्ञढ
२.७.६	संस्थागत सङ्लग्नता	ज्ञढ
२.८	भ्रमण	दृण
२.९	सम्मान तथा पुरस्कार	दृज्ञ
२.१०	जीवन र साहित्यसम्बन्धी धारणा तथा मान्यता	दृद
२.११	सुख-दुःखका क्षणहरू	दृढ
२.१२	लेखन सृजना : प्रेरणा र प्रभाव	दृछ
२.१३	प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू	दृठ
२.१४	स्वर्गारोहण	दृड
२.१५	निष्कर्ष	दृढ

तेस्रो परिच्छेद

फणीन्द्रराज खेतालाको व्यक्तित्व

३.१	व्यक्तित्व निर्माणका विभिन्न पाटाहरू	घण
३.२	शारीरिक व्यक्तित्व	घण
३.३	साहित्यिक व्यक्तित्व	घज्ञ
३.३.१	कवि व्यक्तित्व	घज्ञ
३.३.२	नाटककार व्यक्तित्व	घद्
३.३.३	संस्मरणकार व्यक्तित्व	घघ
३.३.४	निबन्धकार व्यक्तित्व	घघ
३.३.५	कथाकार व्यक्तित्व	घघ
३.३.६	सम्पादक तथा प्रकाशक व्यक्तित्व	घद्
३.४	साहित्येत्तर व्यक्तित्व	घद्
३.४.१	कृषि विशेषज्ञ व्यक्तित्व	घद्
३.४.२	शिक्षक व्यक्तित्व	घछ
३.४.३	प्रशासनिक व्यक्तित्व	घद्
३.४.४	राजनीतिक व्यक्तित्व	घट
३.४.५	सामाजिक व्यक्तित्व	घठ
३.४.६	बहुभाषिक व्यक्तित्व	घड
३.५	निष्कर्ष	घड

चौथो परिच्छेद

फणीन्द्रराज खेतालाको कृतित्व

४.१	कृतित्वको परिचय	घढ
४.२	विजय नाटकको विश्लेषण	घढ

४.२.१	परिचय	घट
४.२.२	कथावस्तु/विषयवस्तु	दृण
४.२.३	पात्र वा चरित्र-चित्रण	दृज
४.२.४	संवाद	दृघ
४.२.५	द्वन्द्व	दृघ
४.२.६	परिवेश	दृद
४.२.७	उद्देश्य	दृछ
४.२.८	भाषाशैली	दृछ
४.२.९	निष्कर्ष	दृछ
४.३	सीता-स्वयम्बर नाटकको विश्लेषण	दृट
४.३.१	परिचय	दृट
४.३.२	कथावस्तु/विषयवस्तु	दृट
४.३.३	पात्र वा चरित्र-चित्रण	दृठ
४.३.४	संवाद	दृड
४.३.५	द्वन्द्व	दृड
४.३.६	परिवेश	दृढ
४.३.७	उद्देश्य	दृढ
४.३.८	भाषाशैली	छण
४.३.९	निष्कर्ष	छण
४.४	मूर्ति बोल्लु एकाङ्की सङ्ग्रहको विश्लेषण	छज
४.५	आफैलाई टेकेर हिँडा संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहको विश्लेषण	छठ
४.६	खेतालाका कविता कविता सङ्ग्रहको विश्लेषण	टट
४.६.१	विषयवस्तु	टट
४.६.२	भाषाशैली	ठघ

४.६.३ कथनपद्धति ठघ

४.६.४ छन्द, लय तथा अलङ्कार ठढ

४.६.५ बिम्ब-प्रतीक ठछ

४.६.६ उद्देश्य ठट

४.६.७ निष्कर्ष ठट

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

डढ

५.१ उपसंहार डढ

५.२ निष्कर्ष ढढ

सन्दर्भग्रन्थ सूची

संक्षिप्त रूप

आई.ए.	=	इन्टर मिडियट अफ आर्टस्
एम्.ए.	=	मास्टर्स अफ आर्टस्
क्र.सं.	=	क्रम सङ्ख्या
का.म.न.पा.	=	काठमाडौं महानगर पालिका
टी.भी.	=	टेलिभिजन
डा.	=	डाक्टर
त्रि.वि.	=	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नं.	=	नम्बर
प्रा.	=	प्राध्यापक
पी.ए.	=	पर्सनल असिस्टेन्ट
पृ.	=	पृष्ठ
बी.ए.	=	ब्याचलर्स अफ आर्टस्
बी.कम्.	=	ब्याचलर्स अफ कमर्स
मा.वि.	=	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	=	विक्रम सम्वत्
सम्पा.	=	सम्पादक